੧ ੴ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਅਮਰ ਖ਼ਾਲਸਾ

ਕ੍ਰਿਤ-

ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ

ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ-

ਸ਼੍ਰੋਮਣੀ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਕਮੇਟੀ,

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ।

ਭੇਟਾ- ਇਕ ਰੁਪਿਆ

੧ ੴ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਜੀ ਕੀ ਫ਼ਤਹ ॥

ਸਿੱਖੀ ਸਿਰ ਤੋਂ ਮਹਿੰਗੀ ਨਹੀਂ

ਅਮਰ ਖ਼ਾਲਸਾ

ਅਥਵਾ

ਸਿੱਖੀ—ਸਿਦਕ

- ਦੇ -

ਚਮਤਕਾਰੇ

ਕ੍ਰਿਤ-

ਸ: ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, 'ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ'

ਇਸ ਵਿਚ
ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਆਧਾਰ ਪੁਰ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕੋਈ
ਕੁਰਬਾਨੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਸਿੱਖ, ਗੁਰੂ ਚਰਨਾਂ ਨਾਲ
ਆਪਣਾ ਸਿਦਕ ਨਿਭਾਣ ਲਈ ਦਰੇਗ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ।

- ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ -

ਸਕੱਤ੍ਰ, ਸ਼੍ਰੋ: ਗੁ: ਪ੍ਰ: ਕਮੇਟੀ, ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ

੨

ਭੂਮਿਕਾ

ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸਪਿਰਿਟ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਥੋੜ੍ਹੇ ਆਦਮੀ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾਵੇ ਕਿ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸਪਿਰਿਟ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਹੀ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿਚ ਰਤਾ ਵੀ ਝੂਠ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਾਲਾ ਰੂਪ ਧਾਰ ਲੈਣਾ ਸਿੱਖੀ ਨਹੀਂ। ਸਿੱਖ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸਪਿਰਿਟ ਹੋਵੇ। ਕੇਵਲ ਐਸਾ ਹੀ ਸਿੱਖ, ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਸਪਿਰਿਟ ਨੂੰ ਸਮਝ ਸਕਦਾ ਹੈ ਯਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਇਤਿਹਾਸ ਕੌਮਾਂ ਲਈ ਇਕ ਚਾਨਣਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਦਾ ਅੱਗਾ-ਪਿੱਛਾ ਵੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕੌਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਨਹੀਂ, ਉਹ ਕੌਮ ਮੁਰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਅਤੇ ਪਿੱਛਾ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਹੈ, ਉਹ ਕੌਮ ਸਦਾ ਜੀਉਂਦੀ ਤੇ ਨਾਮ ਵਾਲੀ ਹੋਇਆ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਦਾ ਇਤਿਹਾਸ ਸਾਡੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹੈ, ਇਸ ਦੇ ਚਾਨਣੇ ਵਿਚ ਅਸਾਂ ਵੇਖਣਾ ਹੈ, ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਈ ਕਰਤਵ ਕੀ ਚੀਜ਼ ਹੈ। ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਕੀ ਅਸਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ,ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸਿੱਖਾਂ ਅੰਦਰ ਕੀ ਸਪਿਰਿਟ ਹੈ, ਜਦ ਸਿੱਖ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਲੱਕ ਬੰਨ੍ਹ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਉਹ ਕੀ ਕੁਝ ਕਰ ਗੁਜ਼ਰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਆਪੋ ਵਿਚ ਸੰਮਤੀ ਭੇਦ ਹੋਵੇ, ਤਾਂ ਸਿੱਖ ਕੀ ਕੀਤਾ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਗਰਮ ਦਿਲ ਤੇ ਨਰਮ ਦਿਲ ਕਿਸ ਹੱਦ ਤੀਕ ਅੱਡੋ ਅੱਡ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਿੱਥੇ ਆ ਕੇ ਇੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਗੱਲਾਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉੱਤਰ

ਕੇਵਲ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਹੀ ਦੇ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਮੇਰੀ ਸੰਮਤੀ ਯਾ ਆਪ ਦੀ ਸੰਮਤੀ ਕੁਝ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਜੋ ਸੰਮਤੀ ਇਤਿਹਾਸ ਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਇਤਿਹਾਸ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਹਰਾਇਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੰਮ ਕੋਈ ਕੌਮ ਪਿੱਛੇ ਕਰ ਚੁਕੀ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਉਹ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਕਰੇਗੀ ਅਸਾਂ ਵੇਖਣਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਨੇ ਉਤੇ ਦੱਸੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛੇ ਕੀ ਉਤਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ; ਜੋ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਹੋ ਉੱਤਰ ਹੁਣ ਦੇਣਗੇ ਤੇ ਉਹੋ ਉੱਤਰ ਅੱਗੋਂ ਨੂੰ ਦੇਣਗੇ। ਗਧੇ ਨੇ ਕਦੇ ਗਊ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ ਤੇ ਗਊ ਨੇ ਕਦੇ ਗਧਾ ਨਹੀਂ ਬਣਨਾ।

—ਕਰਮ ਸਿੰਘ 'ਹਿਸਟੋਰੀਅਨ'

੧ ਓ ਸਤਿਗੁਰ ਪ੍ਰਸਾਦਿ ॥

ਮੁਸੀਬਤ ਸਮੇਂ

ਖ਼ਾਲਸਈ ਕਰਤੱਵ

ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਜਨਮ ਮੁਸੀਬਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕਦੇ ਮੁਸੀਬਤ ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਘਬਰਾਇਆ, ਸਮੇਂ ਦਾ ਕੰਮ ਹੈ; ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਸਮਾਂ ਕਦੇ ਖੜੋਤਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਸੀਬਤ ਕਦੇ ਖੜੋਤੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ, ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਤੁਰਦੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਸਿਆਣੇ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੁਸੀਬਤ ਨਾਲ ਮਖ਼ੌਲ ਕਰੀਏ ਤਾਂ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਅਸਰ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਮੁਸੀਬਤ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖਿਆ, ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਰੱਜ ਕੇ ਮਖ਼ੌਲ ਕੀਤਾ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਉਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਰਤਾ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਮੁਸੀਬਤ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਲੰਗਰ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਲੰਗਰ ਮਸਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਮੁਸੀਬਤ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਪਾਸੋਂ ਬਦਾਮ ਖੋਹ ਕੇ ਮੁੱਠ ਮੁੱਠ ਛੋਲੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤੇ, ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਉਸੇ ਨੂੰ ਬਦਾਮ ਬਣਾ ਲਿਆ। ਸਮੇਂ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਸਭ

ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਿੱਤੇ, ਪਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਦਾ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾ, ਹਰ ਮੁਸੀਬਤ ਸਮੇਂ ਉਸ ਨੇ ਜੈਕਾਰਾ ਗਜਾਇਆ। ਮੁਸੀਬਤ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਵੇਖ ਕੇ ਜੈਕਾਰਾ ਗਜਾਉਣਾ ਮੁਸੀਬਤ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਨਾ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪਣਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਲੈ, ਅਸਾਂ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿਣਾ ਹੈ। ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਦਾਰੂ ਜੈਕਾਰਾ ਹੈ, ਇਹ ਭੇਤ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਜੰਗਲਾਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਲੱਭਾ ਸੀ। ਹਰ ਕੋਈ ਪਰਤਿਆ ਕੇ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸੀਬਤ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜੇਕਰ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਜੈਕਾਰਾ ਗਜਾਇਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਅਸਰ ਕਿਤਨਾ ਕੁ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਜੋਤੀ-ਜੋਤ ਸਮਾ ਗਏ ਅਤੇ ਬੰਦਾ ਬਹਾਦਰ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਆਇਆ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਹੁਲਾਰਾ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਕਰਨਾਲ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੀਕ ਦਾ ਸਭ ਇਲਾਕਾ ਸਾਂਭ ਲਿਆ। ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਸਭ ਸੈਨਾ ਦੱਖਣ ਵਲ ਜਮ੍ਹਾਂ ਹੋਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਲਈ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਅਜਮੇਰ ਜਾ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਪਾਸ ਹੋਈਆਂ ਅਣ-ਹੋਈਆਂ ਸੌ ਸੌ ਗੱਲਾਂ ਕਹੀਆਂ। ਸੋ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਸਾਰੀ ਸੈਨਾ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਘੇਰ ਲਿਆ।

ਛੇ ਮਹੀਨੇ ਲੜਾਈ ਹੋਈ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਬੰਦਾ ਪਹਾੜਾਂ ਵਲ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਲਾਹੌਰ ਵਲ ਆਇਆ ਅਤੇ ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਕੇਸ ਅਤੇ ਦਾੜ੍ਹਾ ਹੈ, ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਸ ਦਾ ਦਾੜ੍ਹਾ ਕੇਸ ਵੇਖੋ, ਮਾਰ ਦੇਵੋ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ੌਜ ਵਿਚ ਭੀ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਹਿੰਦੂ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੁਹੱਪਣ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਹੀ ਦਾੜ੍ਹੀ ਅਤੇ ਕੇਸ ਰੱਖੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਸਭਸ ਨੇ ਮੁਨਵਾ ਦਿੱਤੇ।

ਛੋਟੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਹੁਣ ਚੜ੍ਹ ਮਚੀ। ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਅਸਿੱਖ ਭੀ ਮਾਰੇ ਗਏ। ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਉਤੇ ਜੋ ਜੋ ਚੁਰੱਸਤਾ ਸੀ, ਰੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਸਿੱਖ ਕੇਸਾਂ ਨਾਲ ਬੱਧੇ ਹੋਏ ਲਟਕ ਰਹੇ ਸਨ। ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਓਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਜੋਬਨ ਉਤੇ ਸੀ। ਲੱਖਾਂ ਸਿਪਾਹੀ ਬਿਆਸਾ ਤੇ ਰਾਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਪਏ ਸਨ, ਸੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੀ ਜਾਚੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਖੁਰਾ ਖੋਜ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ।

ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਉਤੇ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਮੁਸੀਬਤ ਸੀ। ਜਦ ਬੰਦੇ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਸੀ, ਤਾਂ ਅਣ-ਪੁੱਛੇ ਹੀ ਹਾਜ਼ਾਰਾਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਸਿੱਖ ਬਣ ਗਏ ਸਨ, ਪਰ ਜਦ ਪਰਖ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਕੁਠਾਲੀ ਵਿਚ ਕੌਮ ਨੂੰ ਚਰਖ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਕੱਚੇ ਪਿੱਲੇ ਧੂਆਂ ਬਣ ਉਡ ਗਏ ਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਖਾਲਸ ਕੁੰਦਨ ਰਹਿ ਗਿਆ। ਕੀ ਜਾਣੀਏ ਇਹ ਮੁਸੀਬਤ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸੇ ਵਿਚੋਂ ਖੋਟ ਕੱਢਣ ਦੀ ਇਕ ਕਰਤਾਰੀ ਕਾਰ।

ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸੂਬੇ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਸਾਰੀ ਖੋਟ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਉਹ ਕੁਝ ਨਾ ਵਿਗਾੜ ਸਕਿਆ। ਕੁੰਦਨ ਨੂੰ ਸੌ ਚਰਖ ਦੇਵੋ, ਕੁੰਦਨ ਨਾ ਘਟਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਸੜਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਹਰ ਚਰਖ ਮਗਰੋਂ ਰੰਗ-ਰੂਪ ਵਿਚ ਅੱਗੇ ਨਾਲੋਂ ਚੜ੍ਹਦਾ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ। ਸੂਬੇ ਨੇ ਦੋ ਸਾਲ ਕੁਠਾਲੀ ਤਪਾਈ ਰੱਖੀ ਸੰਮਤ ੧੭੬੮ ਤੋਂ ਸੰਮਤ ੧੭੭੦ ਤੀਕ ਆਪਣੀ ਵਲੋਂ ਆਪਣੇ ਸੂਬੇ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਪਰਜਾ ਉਤੇ ਅਜਿਹਾ ਰੋਹਬ ਜਮਾਇਆ, ਕਿ ਹੁਣ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਚੂੰ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਤਕ ਨਾ ਰਹੀ।

ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਾ ਦੜਕਿਆ, ਅਤੇ ਰਿਆੜਕੀ ਵਿਚ ਭਬਕਾਰਾ ਮਾਰ ਕੇ ਕਿੜੀ ਪਠਾਣ, ਤੇ ਗਿਰਦ-

ਨਵਾਹੀ ਦੇ ਪੰਜਾਹ ਸੱਠ ਪਿੰਡ ਉਗਰਾਹ ਲਏ। ਦਿੱਲੀ ਤੀਕ ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖ ਅਜੇ ਤੀਕ ਜੀਉਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰੜੇ ਨਹੀਂ ਗਏ। ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਖਾਂ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਥਾਂ ਦਲੇਰ ਜੰਗ ਸੂਬਾ ਹੋ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਗਿਰਦੇ ਫੇਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕਤਲ-ਆਮ ਅਰੰਭ ਹੋ ਗਈ।

ਦੋ ਸਾਲ ਰਾਮ-ਰੌਲਾ ਰਿਹਾ। ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦੀਆਂ ਫਿਰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਸਮਾਂ ਵੇਖ ਕੇ ਸਾਰੀ ਰਿਆੜਕੀ ਉਗਰਾਹ ਲੈਂਦੇ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਸੈਨਾਂ ਆਈ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ, ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਘੇਰੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਅਰੰਭ ਮੱਘਰ ਸੰਮਤ ੧੭੭੨ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ।

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਕੀ ਬੀਤੀ, ਇਸ ਦਾ ਹਾਲ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਲਿਖੀ ਕਿਤਾਬ 'ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ' ਵਿਚੋਂ ਦੇਂਦਾ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗ ਜਾਵੇਗਾ ਕਿ ਐਸੀ ਫੜੋ-ਫੜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੋਸ਼ੀਆਂ ਨਾਲ ਬੇਦੋਸ਼ੇ ਭੀ ਫੜੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰਾਂ ਆਪਣਾ ਰੋਹਬ ਜਮਾਉਣ ਲਈ ਕੈਸੇ ਕੈਸੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਦਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਐਸੇ ਸਮੇਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕੀ ਕਰਤਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੁਸੀਬਤ ਵੇਖ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕੀਤੇ ਉਤੇ ਪਛਤਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੁਸੀਬਤ ਨੂੰ "ਜੀ ਆਇਆਂ" ਆਖਦੇ ਹਨ ?

"ਲਾਹੌਰੋਂ ਤੁਰਦਿਆਂ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸੂਝ ਫੁਰੀ, ਕਿ ਦੋ ਸੌ ਕੈਦੀ ਤਾਂ ਬਹੁਤ ਹੀ ਥੋੜਾ ਹੈ, ਘਟ ਤੋਂ ਘਟ ਹਜ਼ਾਰ ਤਾਂ

ਹੋਵੇ ! ਬਸ, ਸੋਚ ਦੀ ਹੀ ਢਿੱਲ ਸੀ, ਰੋਜ਼ ਬੇਗੁਨਾਹ ਸਿੰਘ ਫੜੇ ਆਉਣ ਲਗ ਪਏ, ਅਤੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਹਜ਼ਾਰ ਦੇ ਲਗ-ਪਗ ਅਪੜ ਗਈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਉਤੇ ਬੜੀ ਔਕੜ ਬਣੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਵੈਰੀਆਂ ਨੂੰ ਬਦਲੇ ਲੈਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਲੱਭਾ, ਮੁਖਬਰੀਆਂ ਕਰ ਕਰ ਕੇ ਖੁਰਾ-ਖੋਜ ਮੁਕਾਉਣਾ ਚਾਹਿਆ ਅਤੇ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ। ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਸਮਾਂ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਘਰ-ਬਾਰ ਛੱਡ ਕੇ ਜੂਹਾਂ ਵਿਚ ਪਨਾਹ ਲੈਣੀ ਪਈ।"

"ਜਦ ਇਹ ਡੇਰਾ ਸਰਹੰਦ ਪੁਜਾ ਤਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਸਾਰੇ ਕੈਦੀ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਬਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਫੇਰੇ ਗਏ। ਹਰ ਇਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੈਰੀਂ ਬੇੜੀ, ਗਲ ਤੌਕ, ਹੱਥ ਹੱਥਕੜੀ ਤੇ ਲੱਕ ਜੰਜ਼ੀਰ ਸੀ, ਲੱਕ ਦੇ ਸੰਗਲ ਨਾਲ ਦੋ ਦੋ ਤਿੰਨ ਤਿੰਨ ਸਿੰਘ ਜੂੜ ਕੇ ਗੱਡਿਆਂ ਉਤੇ ਸੁਟੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਇਸੇ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿਚ ਵਿਖਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਘਰ ਲੁੱਟੇ ਗਏ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਆਪਣਾ ਗੱਚ ਕੱਢਿਆ ਅਤੇ ਬੱਧੇ ਹੋਏ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਗਾਲਾਂ ਦੇ ਕੇ ਅਤੇ ਇੱਟਾਂ ਵੱਟੇ ਮਾਰ ਕੇ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਠੰਢਾ ਕੀਤਾ।"

"ਸਰਹਿੰਦੋਂ ਤੁਰ ਜਦ ੨੪ ਮਾਘ ਸੰਮਤ ੧੭੭੨ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਪਾਸ ਪੁਜੇ ਤਾਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੇ ਮੁਹੰਮਦ ਅਮੀਨ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅਗੋਂ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਸਭ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਇਸ ਢੰਗ ਨਾਲ ਲਿਆਵੇ। ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਜੋ ਬਰਛੀਆਂ ਉਤੇ ਟੰਗੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਅੱਗੇ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਕੈਦੀਆਂ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਾਲਾ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਸਿਰਾਂ ਉਤੇ ਕਾਠ ਦੀ ਟੋਪੀ ਰੱਖ ਕੇ, ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਕਾਠ ਦੇ ਪਿੰਜਰੇ ਵਿਚ ਪਾ ਕੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀਆਂ ਨੂੰ ਗੱਡਿਆਂ ਉਤੇ ਬਿਠਾ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ

ਵਿਚ ਲਿਆਵੇ । ਲਾਹੌਰੀ ਦਰਵਾਜ਼ਿਓ ਕੋਤਵਾਲੀ ਤੀਕ ਆਦਮ ਹੀ ਆਦਮ ਖੜ੍ਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਅਜੀਬ ਕੈਦੀਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਹਰ ਕੋਈ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਜਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਗਏ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ, ਓਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਅਤੇ ਦੋ ਤਿੰਨ ਉਸ ਦੇ ਮੋਅਤਬਰਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਕੈਦ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਸਿੰਘ ਕੋਤਵਾਲੀ ਅੰਦਰ ਬੰਦ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ।

ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਭੀ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੈਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਸੌ-ਸੌ, ਦੋ-ਦੋ ਸੌ ਰੋਜ਼ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਅੱਗੇ ਅਤੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਬਾਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਚੁਰੱਸਤਿਆਂ ਵਿਚ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਜਾਇਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜੇਹੜਾ ਕੈਦੀ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕਰ ਲਵੇ ਓਹ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ । ਪਰ ਵਾਹ ! ਖ਼ਾਲਸਈ ਹੌਸਲਾ, ਕਿ ਅੱਠ ਨੌਂ ਸੌ ਕੈਦੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਵੀ ਦਿਲ ਨਾ ਡੁਲਾਇਆ ਅਤੇ ਕਤਲ ਹੋਣ ਵਿਚ ਇਕ ਨਾਲੋਂ ਦੂਜਾ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ।

ਖ਼ਾਫੀ ਖ਼ਾਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਇਹਨਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਿਸਚੇ ਦੀਆਂ ਐਸੀਆਂ ਐਸੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਕਲ ਮੰਨ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਪਰ ਜੋ ਕੁਝ ਮੈਂ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਿਆ ਹੈ ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਇਹਨਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਵਿਚ ਇੱਕ ਦਾੜ੍ਹੀ ਮੁੱਛ ਫੁਟਦਾ ਲੜਕਾ ਸੀ । ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਨੇ ਵਸੀਲਾ ਪਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਕਿਸੇ ਹਮੈਤੀ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸੱਯਦ ਅਬਦੁਲ ਪਾਸ ਰੋ ਰੋ ਕੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੇਰਾ ਪੁੱਤਰ ਇਹਨਾਂ ਕੈਦੀਆਂ ਵਿਚ ਹੈ । ਇਕ ਵਾਰ ਸਿੰਘ ਲੁਟ-ਮਾਰ ਨੂੰ ਆਏ, ਇਸ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲੈ ਗਏ ਸਨ । ਉਦੋਂ ਦਾ ਹੀ ਇਹ ਇਹਨਾਂ ਨਾਲ ਹੈ, ਅਤੇ

ਬੇਦੋਸ਼ਾ ਹੀ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਚਲਿਆ ਹੈ।

ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਤਰਸ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁਤਰ ਦੀ ਰਿਹਾਈ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੇ ਹਜ਼ੂਰੋਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਘੱਲਿਆ। ਉਹ ਤ੍ਰੀਮਤ ਖ਼ਲਾਸੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਲੈ ਕੇ ਐਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਪੁੱਜੀ ਜਦ ਕਿ ਜੱਲਾਦ ਲਹੂ ਨਾਲ ਭਿੱਜੀ ਹੋਈ ਤਲਵਾਰ ਖਿੱਚੀ ਉਸ ਨੂੰ ਵੱਢਣ ਵਾਲਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਰੌਲਾ ਪਾਇਆ ਕਿ ਮੇਰੀ ਮਾਤਾ ਝੂਠ ਬੋਲਦੀ ਹੈ, ਮੈਂ ਤਨੋਂ ਮਨੋਂ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਤੋਂ ਘੋਲੀ ਹਾਂ, ਮੈਨੂੰ ਝਬਦੇ ਮੇਰੇ ਸਾਥੀਆਂ ਪਾਸ ਪਹੁੰਚਾਓ।"

"ਤ੍ਵਾਰੀਖ਼ ਮੁਹੰਮਦ ਸ਼ਾਹੀ ਦੇ ਲੇਖਕ" ਨੇ ਇਸ ਸਾਖੀ ਨੂੰ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਉਸਦੇ ਲੇਖ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖ਼ਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਪਾਸ ਪੁੱਜਾ ਤਾਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਆਹ! ਸਾਹਮਣੇ ਪਿੰਡ ਵੀ ਇਕ ਛੋਕਰਾ ਸਿੰਘ ਸੱਜ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜ ਮੰਗਾਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਆਦਮੀ ਉਸ ਪਿੰਡ ਵਲ ਘੱਲੇ ਗਏ। ਕਰਤਾਰ ਦੀ ਕੁਦਰਤ! ਉਹ ਅਜੇ ਵਿਆਹ ਕਰਵਾ ਕੇ ਆਇਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਇਹ ਜਮਦੂਤ ਅੱਪੜ ਪਏ। ਡੋਲਾ ਅਜੇ ਘਰ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪੁੱਜਾ, ਕਿ ਇਹ ਵਿਚਾਰਾ ਫੜ ਲਿਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਘਰ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਸੋਗ ਵਿਚ ਬਦਲ ਗਈ। ਵਿਚਾਰੇ ਦਾ ਪਿਤਾ ਮਰ ਚੁਕਾ ਸੀ, ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ, ਅਤੇ ਜਾਂਞੀਆਂ ਯਾ ਪਿੰਡ ਵਿਚੋਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਆਦਮੀ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਨਾ ਪਿਆ ਕਿ ਇਸ ਬੇਦੋਸੇ ਨੂੰ ਛਡਾਉਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਸ਼ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਵਿਧਵਾ ਮਾਤਾ ਆਪਣੀ ਨਵੀਂ ਨੂੰਹ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲ ਵਗੀ, ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੀ ਕਚਹਿਰੀ ਅੱਗੇ ਜਾ ਦੁਹਾਈ ਪਾਈ।

ਕਹਿਰ ਦਾ ਸਮਾਂ। ਸੱਚ ਬੋਲਿਆਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ

ਸੀ ਜੇਕਰ ਆਖ ਦੇਵੇ ਕਿ ਮੇਰੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਬਦੋ-ਬਦੀ ਫੜ ਲਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਭੀ ਅੰਤ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਸਾਖੀ ਘੜੀ ਕਿ ਇਕ ਵਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਾਡਾ ਪਿੰਡ ਲੁਟਿਆ ਤਾਂ ਮੇਰਾ ਨਵਾਂ ਵਿਆਹਿਆ ਪੁੱਤਰ ਵੀ ਲੁੱਟ ਵਿਚ ਹੀ ਲੈ ਗਏ, ਉਸ ਦੀ ਵਹੁਟੀ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਦੀ ਮਹਿੰਦੀ ਅਜੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ, ਅਤੇ ਗਾਨਾ ਅਜੇ ਤੀਕ ਕਿਸੇ ਨਹੀਂ ਖ਼ੋਲ੍ਹਿਆ।

ਬੁੱਢੀ ਦੇ ਵਿਰਲਾਪ ਨੇ ਪੱਥਰ-ਦਿਲ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਮੋਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਤੋਂ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਲੈ ਹੀ ਲਿਆ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਹੁਕਮ ਲੈ ਕੇ ਜਦ ਉਹ ਦਰੋਗੇ ਪਾਸ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਕੀ ਵੇਖਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕੋਤਵਾਲੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕਤਾਰ ਬੈਠੀ ਹੈ, ਇਕ ਇਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨ ਹੋਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਦ ਉਹ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ ਤਾਂ ਕਈ ਪਰਕਾਰ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਦੀ ਵਾਰੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਲਾਦ ਲਹੂ-ਭਰੀ ਤਲਵਾਰ ਧੂਹੀ ਤਿਆਰ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣਾ ਕੰਮ ਅਰੰਭੇ, ਤਾਂ ਇਸ ਨੇ ਹਾਲ-ਦੁਹਾਈ ਪਾਈ ਅਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰੋਂ ਆਏ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਲਈ ਦਰੋਗੇ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ। ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਲਗੇ ਸਿੰਘ ਬੱਚੇ ਨੇ ਕਿਹਾ–"ਮੈਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦਾ ਇਹ ਕਿਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਵਹੁਟੀ ਕਿਥੋਂ ਲਿਆਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਮੇਰੇ ਸਾਥੀ ਤਾਂ ਗਏ, ਪਰ ਮੇਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਢਿੱਲ ਮੈਨੂੰ ਅਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਦੁਖਦਾਈ ਹੈ।" ਬੁੱਢੀ ਬਥੇਰਾ ਰੋਈ, ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਵੀ ਮਨ੍ਹਾਂ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਉਹ ਮੁੰਡਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਸੱਚ ਤੋਂ ਵਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਸੱਤਾਂ ਕੁ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਮੁਕ ਗਏ, ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਵੀ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਮਤ ਨੂੰ ਅੰਗੀਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਜਿਸ ਦਿਨ ਆਖਰੀ ਜੱਥਾ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਸ ਦਿਨ ਫੱਗਣ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ ਸੀ। ਬੁੱਢੇ ਬੁੱਢੇ ਆਦਮੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅਜੇਹੀ ਖੂੰ-ਰੇਜ਼ੀ ਅਗੇ ਕਦੀ ਨਹੀਂ ਦੇਖੀ। ਪਰ ਜ਼ੁਲਮ ਦੀ ਅਜੇ ਹਦ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ,ਸਭ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰਕੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਰੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲਟਕਾਏ ਗਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਧੜਾਂ ਦੇ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰਕੇ ਕਿਤੇ ਲੱਤ, ਕਿਤੇ ਬਾਂਹ ਅਤੇ ਕਿਤੇ ਸਾਰਾ ਧੜ ਹੀ ਦਰੱਖਤ ਨਾਲ ਲਟਕਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ! ਕਈ ਥਾਂਈਂ ਜ਼ਮੀਨ ਵਿਚ ਨੇਜ਼ੇ ਤੇ ਬਰਸ਼ੀਆਂ ਗੱਡ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਟੰਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਦੀ ਲੋਥ ਵੀ ਸਾੜੀ ਯਾ ਫੂਕੀ ਨਹੀਂ ਗਈ, ਸਾਰੀਆਂ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਵਿਚ ਯਾ ਇਰਦੇ ਗਿਰਦੇ ਟੰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ। ਚਾਰ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਰ ਅਤੇ ਇਤਨੀਆਂ ਹੀ ਲੱਤਾਂ ਬਾਹਾਂ ਧੜ ਰੁੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲਟਕਾਏ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਮਾਸ ਨੂੰ ਗਿਰਝਾਂ ਅਤੇ ਕਾਵਾਂ ਦਾ ਖਾਣਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਬਦਬੂ ਦਾ ਫੈਲਣਾ ਬੜੇ ਭੈ-ਭੀਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕਈ ਦਿਨ ਲੰਘ ਗਏ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਜਦ ਹੱਡੀਆਂ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਤਾਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਿੰਜਰ ਵੀ ਜ਼ਮੀਨ੍ਹ ਉਤੇ ਡਿਗ ਪਏ। ਐਸਾ ਕਰਨਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਆਮ ਰਸਮ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਲਈ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਕਿ ਐਸੇ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵੇਖ ਕੇ ਲੋਕੀਂ ਡਰ ਜਾਣ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਚ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰਨ ਦਾ ਹੌਂਸਲਾ ਨਾ ਪਵੇ।

ਖ਼ਾਲਸੇ ਲਈ ਮੁਸੀਬਤ ਦੀ ਇਹ ਪਹਿਲੀ ਲੜੀ ਸੀ। ਬੰਦਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਚੁਣਵੇਂ ਆਗੂ ਸਭ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਾਕਮਾਂ ਜਾਣਿਆ ਹੁਣ ਇਹ ਲਹਿਰ ਮਰ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਤਦ ਵੀ ਜੋ

ਕਿਤੇ ਨਾਮ ਮਾਤ੍ਰ ਸਿੱਖ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਉਸੇ ਨੂੰ ਦਲੇਰ-ਜੰਗ ਮਾਰੀ ਗਿਆ। ਦਲੇਰ-ਜੰਗ ਮਾਰੀ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਸਿੰਘ ਵਧਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਉਸੇ ਸਮੇਂ ਸਰ ਬੁਲੰਦ ਖ਼ਾਂ ਕਾਬਲ ਦਾ ਸੂਬਾ ਹੋ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਵਲੋਂ ਆਇਆ। ਦਲੇਰ-ਜੰਗ ਨੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਭੀ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਹੱਥ ਰੰਗੇ, ਪਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਤਦ ਭੀ ਨਾ ਮੁਕਾ।

ਉਸ ਸਮੇਂ ਦਾ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕਾਰ ਇਸ ਗੁੰਝਲ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਿਆ ਕਿ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਐਤਨਾ ਜਤਨ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ, ਭੀ ਸਿੰਘ ਕਿਉਂ ਨਾ ਮੁੱਕੇ, ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋ ਗਏ। ਸੂਬੇ ਨੇ ਪੁਜਕੇ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰ ਲਈ, ਪਰ ਸਖ਼ਤੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਨਾ ਨਿਕਲਿਆ ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੂਬਾ ਚੁਪ ਹੋ ਗਿਆ।

ਦਲੇਰ-ਜੰਗ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਜਦ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਹੋਇਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਫੇਰ ਸਖ਼ਤੀ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭੀ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਇਦੇ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਸੋਧਿਆ। ਚੁਣ ਚੁਣ ਕੇ ਸਿੰਘ ਮਾਰੇ। ਸਿੰਘ ਰਾਜ-ਦ੍ਰੋਹੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ-ਦ੍ਰੋਹੀਆਂ ਦਾ ਖੁਰਾ ਖੋਜ ਮਿਟਾਣਾ ਹੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਕੰਮ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਦੇ ਇਨਾਮ ਰਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਸੂਹੀਏ ਫਿਰਦੇ ਸਨ, ਗਸ਼ਤੀ ਫੌਜਾਂ ਚੱਕਰ ਲਾਉਂਦੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿੱਥੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਸੀ, ਜਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਕਰਦੀਆਂ ਸਨ।

ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਸਿੰਘ ਕੌੜੀ ਵੇਲ ਵਾਂਗ ਵਧਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸਿੰਘਾਂ ਉਤੇ ਸਖ਼ਤੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਲੋਕੀਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ

ਹਾਮੀ ਹੁੰਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਰਵੱਯੇ ਤੋਂ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਅਣਖ ਵਾਲੇ ਆਦਮੀ ਸਿੰਘ ਸਜਦੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਆਪਣੀ ਵਲੋਂ ਐਤਨਾ ਜਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ,ਪਰ ਜ਼ਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਮਦਦ ਦੀ ਲੋੜ ਪਈ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ-ਦਲ ਹੁਮ-ਹੁਮਾਕੇ ਬਰਨਾਲੇ ਆ ਪੁਜਾ ਅਤੇ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੈਰਾਨੀ ਹੈ ਕਿ ਐਤਨਾ ਖਾਲਸਾ-ਦਲ ਖ਼ਾਨ-ਬਹਾਦਰ ਦੀ ਨਜ਼ਰੋਂ ਓਹਲੇ ਕੀਕੂੰ ਰਿਹਾ ਅਤੇ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਖੇਰੂੰ ਖੇਰੂੰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ।

ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਵਾਈਏਂ ਦੇ ਜਥੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਮਝ ਲਿਆ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਾ ਚੁਕਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਸਣੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਆਲਾ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨੂੰ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਦਾ ਖ਼ਾਨ-ਬਹਾਦਰ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਓਦੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਜਦ ਦਿੱਲੀਓਂ ਮੁੜਦੇ ਨਾਦਰਸ਼ਾਹ ਦਾ ਵਹੀਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਲੁੱਟ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸੌ ਜਤਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵੀ ਹੱਥ ਨਾ ਆਏ।

ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਰੋਹ ਨਾਲ ਭਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਫੇਰ ਨਵੇਂ ਸਿਰਿਓਂ ਸਖਤੀ ਆਰੰਭੀ। ਇਹ ਨਾਦਰ ਤੋਂ ਇਕ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਚੁਕਾ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਉਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਬਜਾ ਸੀ ਤੇ ਹਰ ਇਕ ਚੋਧਰੀ ਨੂੰ ਕਰੜੀ ਤਾਕੀਦ ਸੀ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚੋਂ ਚੁਣ ਕੇ ਸਿੰਘ ਫੜੇ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਪੁਚਾਏ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਛੀਨਿਆਂ ਦਾ ਚੋਧਰੀ ਕਰਮਾ ਛੀਨਾ, ਤਲਵੰਡੀ ਦਾ ਚੋਧਰੀ ਰਾਮਾ ਰੰਧਾਵਾ, ਜੋਧ ਨਗਰੀ ਦਾ ਚੋਧਰੀ ਧਰਮਦਾਸ ਟੋਪੀ,ਜੰਡਿਆਲੇ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਸਰਨ ਦਾਸ ਹੰਦਾਲੀਆ, ਨੁਸ਼ੈਹਰੇ ਢਾਲੇ ਦਾ ਚੋਧਰੀ ਸਾਹਿਬ ਰਾਏ,

ਮੰਡਿਆਲੀ ਦਾ ਮੱਸਾ ਰੰਘੜ, ਨੁਸ਼ੈਹਰੇ ਪੰਨੂਆਂ ਤੇ ਮਜੀਠੇ ਦੇ ਚੌਧਰੀ, ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵੈਰੀ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਕਸ਼ਾ ਵੇਖਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਉਦਾਲੇ ਇਹ ਸਰਕਾਰੀ ਮਦਦਗਾਰਾਂ ਦਾ ਇਕ ਕੁੰਡਲ ਬੱਝਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਕੁੰਡਲ ਦੀ ਕੇਵਲ ਇਕ ਕੜੀ ਟੁਟੀ ਹੋਈ ਸੀ ਅਰਥਾਤ ਚੁਬਾਲੀਆ ਚੌਧਰੀ, ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਵੈਰੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨੀਏ ਸਨ ਤੇ ਚੁਭਾਲੀਆ ਚੌਧਰੀ ਮਿਲ-ਵਰਤਨੀਆਂ ਸੀ।

ਇਹੋ ਧਰਤੀ ਹਠੀ ਤੇ ਸਿਰੜੀ ਸਿੰਘ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਸੋ ਇਸ ਦੇ ਪਰਬੰਧ ਲਈ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਐਸਾ ਕੁੰਡਲ ਬਣਾ ਛੱਡਿਆ ਸੀ ਕਿ ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਲੁਕ ਛਿਪ ਨਾ ਸਕਦਾ। ਇਹਨਾਂ ਚੌਧਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਸਰਕਾਰੀ ਸੂਹੀਏ ਅਤੇ ਗਸ਼ਤੀ ਫ਼ੌਜ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਸਨ। ਸਿੰਘਾਂ ਲਈ ਪੁਜ ਕੇ ਔਕੜ ਆ ਬਣੀ। ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਮਾਝਾ ਛਡ, ਮਾਲਵੇ ਚਲੇ ਗਏ। ਕਈ ਰਾਜਵਾੜਿਆਂ ਵਿਚ ਜਾ ਨੌਕਰ ਹੋਏ। ਜੈਪੁਰ ਤੀਕ ਸਿੰਘ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਮਾਝੇ ਵਿਚ ਕੋਈ ਬੇਮਲੂਮਾ ਹੀ ਸਿੰਘ ਰਹਿ ਗਿਆ।

ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦ ਮੱਸਾ ਰੰਘੜ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚ ਕੰਜਰੀਆਂ ਦਾ ਨਾਚ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਮੀਰਾਂਕੋਟੀਏ ਨੇ ਜਦ ਜੈਪੁਰ ਵਿਚ ਪੰਥ ਦਾ ਇਹ ਹਾਲ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਐਸੀ ਬੇਅਦਬੀ ਹੁੰਦੀ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਖਾਲਸਈ ਕਰਤੱਵ ਨੇ ਹੁਲਾਰਾ ਮਾਰਿਆ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਲਈ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਆਪ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਮਾੜੀ ਕੰਬੋ ਵਾਲਾ ਵੀ ਤੁਰਿਆ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਨੇ ਆ ਕੇ ਮੱਸੇ ਰੰਘੜ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਭਾਈ ਬੋਤਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਾਹੀ

ਸੜਕ ਉਤੇ ਖੜੋ ਕੇ ਮਸੂਲ ਲੈਣਾ ਅਰੰਭ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਸਾਬਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੰਘ ਮਰੇ ਨਹੀਂ, ਸਿੰਘ ਜੀਉਂਦੇ ਹਨ, ਸਿੰਘ ਡਰੇ ਨਹੀਂ ਸਿੰਘ ਜਿਉਂ ਦੇ ਤਿਉਂ ਹਨ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੀਕ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਕੇਵਲ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨੀਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਸੀ। ਹੁਣ ਉਹ ਮਿਲਵਰਤਨੀਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵੀ ਮਗਰ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਜੀ ਪੂਹਲੇ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ। ਪਰ ਇਸ ਸਮੇਂ ਆਪ ਵੀ ਮਰ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਮਤ ੧੮੦੧ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਦੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਛੋਟਾ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹਨਿਵਾਜ਼ ਸੂਬਾ ਖਾਂ ਬਣਿਆ। ਇਸ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਦੀਵਾਨ ਲਖਪਤਿ ਰਾਇ ਸੀ। ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਇਹ ਪਕ ਧਾਰੀ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ ਖੋਜ ਮਿਟਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨੀਏ ਕੀ ਤੇ ਮਿਲਵਰਤਨੀਆ ਕੀ ਹੁਣ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਰਥ ਹੀ ਬਾਗੀ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਸਿੰਘ ਮਾਤਰ ਦੀ ਕਤਲਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੰਬਰ, ਪਕੇ ਮਿਲਵਰਤਨੀਏ ਸਨ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਪੁਤਰ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਚਰਖੜੀ ਉਤੇ ਚਾੜ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਗਸ਼ਤੀ ਫੌਜ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਧਾਈ ਗਈ ਅਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਖੋਜ ਕੀਤੀ ਗਈ।

ਲਖਪਤਿ ਦੇ ਭਾਈ ਜਸਪਤਿ ਨੇ ਰਾਵੀ ਦੇ ਝੱਲ ਵਿਚੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਕ ਜਥਾ ਲੱਭਾ, ਜੋ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲੇ ਵੱਲ ਹੋ ਤੁਰਿਆ। ਮਗਰ ਮਗਰ ਜਸਪਤਿ ਸੀ ਅਤੇ ਅੱਗੋਂ ਸ਼ੇਰਾ ਚੌਧਰੀ (ਜਿਸ ਦਾ ਕੋਟ ਸ਼ੇਰਾ ਹੈ) ਆਪਣੀ ਧਾੜ ਲੈ ਕੇ ਮਿਲ ਪਿਆ। ਸਿੰਘ ਕਈ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਭੁਖੇ ਭਾਣੇ ਗੱਖੜ ਦੇ ਪਾਸ ਬੱਦੋਕੀ-ਗੁਸਾਈਆਂ ਦੀ ਝਣੀ ਵਿਚ ਘੇਰੇ ਗਏ। ਲਾਚਾਰ ਹੋ ਕੇ ਉਹਨਾਂ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਜਸਪਤਿ ਨੂੰ ਮਾਰ ਲਿਆ। ਹੁਣ ਤਾਂ ਲਖਪਤਿ ਹੋਰ ਵੀ ਤੱਤਾ

ਹੋ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਮਾਤਰ ਨੂੰ ਮਰਵਾਉਣ ਲੱਗ ਪਿਆ। ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੋਈ ਗੁੜ ਨਾ ਆਖੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਗੁਰ ਚੇਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕੀਂ ਰੋੜੀ ਆਖਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨੇ ਦਾਅਵਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਪੰਥ ਦਾ ਆਰੰਭ ਇਕ ਖੱਤਰੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਹੁਣ ਖੱਤਰੀ ਹੀ ਇਸ ਦਾ ਨਾਸ ਕਰੇਗਾ।

ਸਿੱਖੀ ਲਈ ਇਹ ਬੜਾ ਨਾਜ਼ਕ ਸਮਾਂ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਤੀਹਾਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਕਤਲਾਮ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਪਹਿਲਾਂ ਕੇਵਲ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨੀਏ ਹੀ ਮਾਰੀਦੇ ਸਨ, ਫੇਰ ਮਿਲਵਰਤਨੀਏ ਵੀ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹੁਣ ਸਿੱਖ ਵੀ ਬਾਗੀ ਸਮਝੇ ਜਾਣ ਲੱਗ ਪਏ। ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਮ ਲੈਣਾ, ਬਾਣੀ ਪੜ੍ਹਨੀ ਜਾਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਪੋਥੀ ਦਾ ਪਾਠ ਕਰਨਾ ਜਾਂ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਰੱਖਣੀ ਬਾਗੀ ਹੋਣ ਦੀ ਪੱਕੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਸੀ। ਜਦ ਸਖ਼ਤੀ ਐਥੋਂ ਤੀਕ ਵਧ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਕੌਮ ਦਾ ਜੀਉਂਦੇ ਰਹਿ ਸਕਣਾ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਲਖਪਤਿ ਨੇ ਐਸਾ ਦਾਅਵਾ ਕਿਉਂ ਕੀਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਖੁਰਾ ਖੋਜ ਮੈਂ ਮਿਟਾਵਾਂਗਾ ? ਇਹ ਇਕ ਗਰੀਬ ਖੱਤਰੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ, ਪਰ ਜਦ ਤੋਂ ਇਸ ਨੇ ਗੁਰੂ ਸਾਹਿਬਾਂ ਉਤੇ ਨਿਸਚਾ ਕੀਤਾ ਤਦ ਤੋਂ ਇਸ ਦੀ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਵਧਣ ਲੱਗੀ। ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਮਾਣਕ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਇਮਾਰਤ ਇਸ ਨੇ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਇਹ ਤਕੜਾ ਅਹਿਲਕਾਰ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਮਨ ਵਿਚ ਸਮਝੀ ਬੈਠਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇਕਰ ਮੈਂ ਕੁਝ ਲਾ-ਪਰਵਾਹੀ ਨਾ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਅੱਜ ਤੀਕ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਨਾਮ ਨਹੀਂ ਰਹਿਣਾ ਸੀ। ਸਿੱਖੀ ਜੇਕਰ ਹੁਣ ਤੀਕ ਬਚ ਰਹੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਮੇਰੀ ਇਸ ਇੱਛਾ ਕਰ ਕੇ ਹੀ ਬੱਚ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਮੂਲੋਂ ਹੀ ਕੁਚਲੇ ਨਾ ਜਾਣ। ਪਰ ਹੁਣ ਜਦ ਕਿ

ਸਿੱਖ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਮੈਂ ਦੱਸਾਂਗਾ ਕਿ ਇਹ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝਟ-ਪਟ ਮੁਕਾਏ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਵਿਚਾਰੇ ਲਖਪਤਿ ਨੂੰ ਇਹ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਵਾਧਾ ਉਸ ਦੀ ਕੱਚੀ ਇੱਛਾ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਉਹਨਾਂ ਕਰਤੱਵਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਾਗ ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਲਾ ਗਏ ਸਨ। ਕਈ ਕੱਚੇ ਸ਼ੁਭ-ਚਿੰਤਕ ਇਹ ਸਮਝਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੌਮ ਨੂੰ ਫਲਾਣੀ ਫਲਾਣੀ ਔਕੜ ਤੋਂ ਅਸਾਂ ਬਚਾਇਆ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਅਜੀ ਐਸਾ ਚਿਤਵਦੇ ਜਾਂ ਐਸਾ ਨਾ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਕੌਮ ਨੇ ਗ਼ਰਕ ਹੋ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੇਤੇ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਖਪਤਿ ਵੀ ਇਹੋ ਕੁਝ ਸਮਝਦਾ ਸੀ। ਜਦ ਲਖਪਤਿ ਆਪਣਾ ਜ਼ੋਰ ਲਾ ਥੱਕਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਵਾਧੇ ਦਾ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਹੋਰ ਹੀ ਸੀ।

ਲ਼ਖਪਤਿ ਭਾਰੀ ਸੈਨਾ ਤੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਲੈ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਲੱਗਾ। ਭਾਵੇਂ ਤੀਹਾਂ ਬੱਤੀਆਂ ਸਾਲਾਂ ਤੋਂ ਸਿੰਘ ਤਲਵਾਰ ਦੀ ਧਾਰ ਹੇਠ ਸਨ, ਪਰ ਤਦ ਵੀ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਤੀਕ ਇਹਨਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਅਪੜ ਚੁਕੀ ਸੀ, ਜਦ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਐਤਨੀ ਸਖ਼ਤੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੋਵੇ ਕਿ ਸਿੰਘ ਕੀੜੀ ਮਰ ਜਾਣ ਦੇ ਤੁਲ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਜੋ ਸਿੰਘ ਫੜਿਆ ਜਾਵੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੋਵੇ, ਐਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰੋਜ਼ ਘਟ ਘਟ ਕੇ ਵੀ ਅਤੇ ਤੀਹ ਬੱਤੀ ਸਾਲ ਐਸੀ ਕਤਲਾਮ ਸਹਾਰ ਕੇ ਵੀ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿਰ ਵਾਰਨ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਨਿਕਲ ਆਉਣ ਕੋਈ ਨਿਕੀ ਜੇਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ।

ਸੁਖ! ਲਖ਼ਪਤਿ ਨੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਰਾਵੀ ਦੇ ਝਲ

ਵਿਚ ਵੜ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪਹਾੜ ਤੀਕ ਧੱਕੀ ਗਿਆ। ਸਿੰਘ ਪਹਾੜੋਂ ਹਟ ਕੇ ਫੇਰ ਪਿੱਛੇ ਹਟੇ ਅਤੇ ਲੜਦੇ-ਭਿੜਦੇ ਮਾਲਵੇ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਹ ਸਿਖ ਇਤਹਾਸ ਦਾ ਛੋਟਾ ਘਲੂ-ਘਾਰਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਤੀਹ ਚਾਲੀ ਹਜ਼ਾਰ ਖਾਲਸਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਥੋੜੀ ਰਹਿ ਗਈ।

ਸਿੰਘਾਂ ਲਈ ਇਹ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਸੱਟ ਸੀ। ਸੱਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਕੌਮ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਐਸੀ ਕਰੜੀ ਸੱਟ ਨਾਲ ਜ਼ਰੂਰ ਮਰ ਹੀ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਡੁਲਾਇਆ, ਸਗੋਂ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹੇ। ਜੇਕਰ ਇਤਿਹਾਸ ਨੂੰ ਵੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਛੋਟੇ ਘਲੂਘਾਰੇ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਦਿਨੋਂ ਦਿਨ ਵੱਧਣ ਲਗ ਪਈ ਜਿਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਨਮੂਨਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਡੇਢ ਕੁ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਰਾਮਰੌਣੀ ਦੀ ਗੜ੍ਹੀ ਬਣਾ ਲਈ।

ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਔਕੜਾਂ ਦਾ ਅਜੇ ਅੰਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ। ਇਹਨਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਦੀ ਪਰਖ ਲਈ ਅਜੇ ਹੋਰ ਇਮਤਿਹਾਨਾਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਦਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਅਹਿਮਦ-ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਦੇ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਲਈ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਆਉਂਦਿਆਂ ਹੀ ਰਾਮਰੌਣੀ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ; ਪਰ ਫੇਰ ਨੀਤੀ ਦੇ ਖਿਆਲ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਸੁਲਾਹ ਸਫਾਈ ਕਰ ਲਈ। ਕੁਝ ਪਿੰਡ ਰਾਮਰੌਣੀ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਵਲੋਂ ਲਾ ਦਿਤੇ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸਹਾਇਤਾ ਉਤੇ ਲੈ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਸੂਬੇ ਸ਼ਾਹ-ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਜਾ ਮਾਰਿਆ। ਫੇਰ ਜਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਲਾਹੌਰ

ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਆਇਆ ਤਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਮੀਰ-ਮਨੂੰ ਵਲੋਂ ਹੋ ਕੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਕੌੜਾ ਮਲ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ, ਜੋ ਸੂਬੇ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸੰਗਲੀ ਸੀ। ਇਹ ਸੰਗਲੀ ਟੁੱਟ ਗਈ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ ਆਪਣੀ ਗੌਂ ਵੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਸੋ ਝੱਟ ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਰੰਗ ਵਿਚ ਆਈ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕਤਲਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਹ ਗੱਲ ੧੮੦੯ ਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਆਖਰੀ ਕਤਲਾਮ ਸੀ, ਪਰ ਪਹਿਲੀਆਂ ਕਤਲਾਮਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬੜੀ ਕਰੜੀ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕੇਵਲ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਆਰਾਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਆਪਣੇ ਬਚਨ ਤੋਂ ਫਿਰ ਗਈ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਿੱਤਰ ਆਖਦੀ ਤੇ ਜਗੀਰਾਂ ਦੇਂਦੀ ਸੀ, ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਬਾਗੀ ਕਹਿ ਕੇ ਮਾਰਨ ਲਗ ਪਈ।

ਛੋਟੇ ਘੱਲੂਘਾਰੇ ਤੀਕ ਜੋ ਦਲ ਵਿਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਿੰਘ ਸਨ ਉਹਨਾਂ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜਥੇ ਦੀ ਆਗਿਆ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਆਪਣੇ ਘਰ ਨਾ ਜਾਇਆ ਕਰਨ ਅਤੇ ਜੇਕਰ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਵੀ ਜਾਣ ਤਾਂ ਵਾਪਸ ਆ ਕੇ ਜਦ ਤੀਕ ਤਨਖਾਹ ਨਾ ਬਖਸ਼ਾ ਲੈਣ ਤਦ ਤੀਕ ਜਥੇ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਨਾ ਕੀਤੇ ਜਾਣ। ਪਰ ਮੀਰ-ਮਨੂੰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਸਿੰਘ ਭੀ ਤਿਆਰ-ਬਰ-ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਏ ਜੋ 'ਦਲ' ਨਾਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ, ਪਰ ਅਸੂਲ ਦੇ ਲਿਹਾਜ਼ ਨਾਲ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨੀਏ ਹੀ ਸਨ।

ਹੁਣ ਜਦ ਮੀਰ-ਮਨੂੰ ਨੇ ਕਤਲਾਮ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਤਾਂ ਗ੍ਰਿਹਸਤੀ ਖਾਲਸੇ ਉਤੇ ਵੀ ਮੁਸੀਬਤ ਆਈ। ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਸਿੰਘ-ਘਰਾਣੇ ਚੁਣ ਲਏ ਗਏ ਅਤੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਿੰਘਣੀਆਂ

ਝਲਾਂ ਵਿਚ ਜਾ ਵੜੇ । ਮੀਰ-ਮਨੂੰ ਨੇ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਨੂੰ ਫੜ ਫੜ ਕੇ ਬੜੀ ਬੇਤਰਸੀ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕਰਵਾਇਆ। ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਚੱਕੀ ਦੀ ਮੁਸ਼ੱਕਤ ਦਿੱਤੀ, ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਉਹਨਾਂ ਦੇ ਬੱਚੇ ਕਤਲ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਅੰਤ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਇਕ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਨਾ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰਾ ਸੰਬੰਧ ਖ਼ਾਲਸਾ ਪੰਥ ਨਾਲ ਨਹੀਂ। ਸਿੰਘ ਫੜੇ ਆਉਂਦੇ ਅਤੇ ਮੰਡੀ ਵਿਚ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਕੇ ਮਾਰੇ ਜਾਂਦੇ। ਸਿਰ ਵੱਢੇ ਜਾਂਦੇ ਜਾਂ ਰੂੰ ਵਿਚ ਵਲ੍ਹੇਟ ਕੇ ਤੇ ਤੇਲ ਪਾ ਕੇ ਜੀਉਂਦੇ ਸਾੜੇ ਜਾਂਦੇ । ਇਹਨਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਨਾਲ ਕਈ ਖੂਹ ਭਰੇ ਗਏ, ਕਈ ਮੁਨਾਰੇ ਚਿਣੇ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਇਤਨੀ ਸਖ਼ਤੀ ਹੋਈ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਦੇ ਸੀਸ ਲੱਗੇ।ਪਰ ਸਿੰਘ ਸਿਰੜੀ ਬਹੁਤ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲ ਸ਼ਰੀਕਾ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਏ ।

ਹੁਣ ਸਿੰਘ ਕੌੜੀ ਵੇਲ ਵਾਂਗ ਵਧਦੇ ਗਏ ਤੇ ਮੱਲਾਂ ਮਲਣ ਲਗ ਪਏ। ਆਉਂਦੇ ਛੇ ਸਾਲਾਂ ਵਿਚ ਸਿੰਘ ਐਤਨੇ ਤਕੜੇ ਹੋ ਗਏ ਕਿ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਮਤ ੧੮੧੭ ਵਿਚ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਮਰਹੱਟਾ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਕੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦਾ ਲੱਕ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਥੋੜੇ ਹੀ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਤੋੜਨ ਲਈ ਫਿਰ ੧੮੧੮ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਆਉਣਾ ਪਿਆ। ਅਬਦਾਲੀ ਏਕਾ-ਏਕ ਸਿੰਘਾਂ ਉਤੇ ਪਿਆ, ਅਤੇ ਕੁਪਹਰੀੜੇ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ । ਸਾਹਮਣੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਸੀ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਜ਼ੈਨ ਖ਼ਾਂ ਹਾਕਮ ਸਰਹੰਦ, ਅਤੇ ਭੀਖਣ ਖਾਂ ਨਵਾਬ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲਾ, ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਦੋਹਾਂ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਾਲੇ ਸਨ । ਸਿੰਘ ਲੜਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਦੇ ਗਏ । ਜਦ ਦੁਪਹਿਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਤੁਰਕਾਨੀ ਸੈਨਾ ਪਿਛੇ ਹੱਟ ਗਈ,

ਅਤੇ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਸਮਝਿਆ ਕਿ ਮੈਂ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਵਾਂਗ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਐਸਾ ਲੱਕ ਤੋੜ ਚਲਿਆ ਹਾਂ ਕਿ ਆਉਂਦੇ ਕਈ ਸਾਲਾਂ ਤੀਕ ਇਹ ਸਿਰ ਨਹੀਂ ਚੁਕ ਸਕਣਗੇ।

ਪਰ ਇਹ ਇਸ ਦੀ ਭੁੱਲ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਸੱਟ ਵੱਜੀ ਸੀ। (ਉਸ ਸਮੇਂ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ) ਪਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਡੋਲਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਸੰਝ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਇਕੱਠਾ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਇਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੱਜ ਕੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜੋ ਖੋਟ ਸੀ ਸੋ ਨਿਕਲ ਗਿਆ ਹੈ, ਹੁਣ ਤੱਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹੀ ਰਹਿ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਸ ਕੌਮ ਦਾ ਮੁਸੀਬਤ ਵੇਲੇ ਐਸਾ ਸਾਹਸ ਹੋਵੇ ਉਹ ਕੌਮ ਕਦੇ ਡੋਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ, ਕਿਸੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਹਾਰ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।

ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਇਹ ਆਖ਼ਰੀ ਅਜ਼ਮਾਇਸ਼ ਸੀ। ਇਹ ਮੁਸੀਬਤ ਦੀ ਕੁਠਾਲੀ ਦਾ ਆਖ਼ਰੀ ਚਰਖ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਕੁੰਦਨ ਬਣ ਕੇ ਨਿਕਲਿਆ। ਹੁਣ ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਆਸਰਾ ਸੀ ਜਾਂ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਤਲਵਾਰ। ਅਗਲੇ ਹੀ ਸਾਲ ਕਸੂਰ ਮਾਰ ਲਈ,ਫਿਰ ਸਰਹੰਦ ਨੂੰ ਜਾ ਮਲਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਮਗਰੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਅਟਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਵਧ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਤੀਕ ਖਿੱਲਰ ਗਿਆ।

ਪੁਰਾਣੇ ਸਭ ਜਥੇਦਾਰ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਕੇਵਲ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਰਲੇ ਵਾਲਾ ਜੀਉਂਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਵੇਖਿਆ ਸੀ,ਅਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜੋ ਔਕੜਾਂ ਪੰਥ ਤੇ ਆਈਆਂ ਸਨ ਉਹ ਸਭ ਇਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਉਤੋਂ ਦੀ ਲੰਘੀਆਂ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦਸ ਬਾਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ

ਵੀ ਵੇਖ ਲਈ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਅਖੀਂ ਮੁਗਲਾਂ ਦਾ ਰਾਜ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਵੀ ਵੇਖਿਆ। ਡੇਢ ਲੱਖ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਥੇਦਾਰ ਇਸੇ ਹੀ ਮਿਸਲ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਘੇਲ ਸਿੰਘ ਚੁਭਾਲੀਆ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਜਾ ਮਾਰੀ, ਕਾਸਗੰਜ ਤੀਕ ਸਭ ਇਲਾਕਾ ਉਗਰਾਹ ਲਿਆ, ਹੰਦੌਸੀ ਤੀਕ ਚਲੇ ਗਏ ਪਰ ਕਿਸੇ ਹੁਤ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਹਰ ਕੋਈ ਟਕੇ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖ ਲਿਆ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸੰਮਤ ੧੮੩੫ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਵਿਚ ਆਪ ਬਿੰਝਲਪੁਰੇ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਗਏ।

ਇਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਦਾ ਉੱਤਰ ਕਿ ਮੁਸੀਬਤ ਸਮੇਂ ਖ਼ਾਲਸਈ ਕਰਤੱਵ ਕੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਾਫ ਦੱਸ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਤੋਂ ਕਦੇ ਡਰਿਆ ਨਹੀਂ, ਮੁਸੀਬਤ ਸਮੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਦਿਲ ਕਦੇ ਡੋਲਿਆ ਨਹੀਂ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾ ਕੇ ਵੀ ਖ਼ਾਲਸਾ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿਚ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਮੁਸੀਬਤ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਸੱਚੇ ਅਸੂਲ ਦਾ ਆਸਰਾ ਲੈ ਕੇ ਇਸ ਮੁਸੀਬਤ ਨੂੰ ਝਾਗ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਮਨੋਰਥ ਵਿਚ ਜ਼ਰੂਰ ਕਾਮਯਾਬ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਜਿਤਨੀ ਵੱਡੀ ਹੋਵੇਗੀ ਉਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਕਾਮਯਾਬੀ ਵੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਵੱਡੀ ਹੋਵੇਗੀ।

—o—

ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਖ਼ਾਲਸਈ ਕਰਤੱਵ

ਸਿੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਹੈ ਅਤੇ ਭਾਈਚਾਰਕ ਜਾਂ ਵਿਹਾਰਕ ਜੀਵਨ ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਹੈ। ਕੋਈ ਲਾਲਚ, ਰੋਹਬ ਜਾਂ ਡਰ ਸਿੱਖ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਟਾਲ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਇਹ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਖਾਤਰ ਜਿਤਨੇ ਹੀ ਦੁੱਖ ਸਹਾਰੇ ਜਾਣ ਉਤਨੇ ਹੀ ਧੰਨਭਾਗ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਲਾਲਸਾ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਅੱਰਪਨ ਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਧਰਮ ਖਾਤਰ ਦੁੱਖ ਸਹਾਰਨ ਨਾਲ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਦੀ ਸਮੀਪਤਾ ਛੇਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਐਥੋਂ ਤੀਕ ਕਿ ਜੋ ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਖਾਤਰ ਸੀਸ ਦੇਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਸਿੱਧੇ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਸੁਰਗ ਦਾ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ, ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ। ਲਾਲਚ ਹੈ ਤੇ ਕੇਵਲ ਇਹ ਹੀ ਕਿ ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਦੇ ਚਰਨਾਂ ਵਿਚ ਨਿਵਾਸ ਮਿਲੇ। ਸਿੱਖ ਇਸੇ ਖਾਤਰ ਨਿਤਨੇਮ ਕਰਦਾ, ਧਰਮ ਦੀ ਕਿਰਤ ਕਮਾਂਦਾ, ਵੰਡ ਛਕਦਾ ਅਤੇ ਵਾਹਿਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਜਾਣ ਕੇ ਇਸ ਦੁਨੀਆਂ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕੁਕਰਮਾਂ ਤੋਂ ਬਚਦਾ ਹੈ। ਇਤਨਾ ਕੁਝ ਕਰ ਕੇ ਵੀ ਸਿੱਖ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦਾ ਕਿ ਮੈਂ ਜ਼ਰੂਰ ਹੀ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿਚ ਪੁਜ ਪਾਵਾਂਗਾ, ਸਗੋਂ, ਉਸ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ–

ਲੇਖੈ ਕਤਹਿ ਨ ਛੂਟੀਐ ਖਿਨੁ ਖਿਨੁ ਭੂਲਨਹਾਰ ॥
ਬਖਸਨਹਾਰ ਬਖਸਿ ਲੈ ਨਾਨਕ ਪਾਰਿ ਉਤਾਰ ॥

ਪਰ ਹਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਦਾ ਇਹ ਪੱਕਾ ਨਿਸਚਾ ਹੈ ਕਿ ਜੇਕਰ ਧਰਮ ਖਾਤਰ ਸੀਸ ਲਗ ਜਾਵੇ, ਧਰਮ ਖਾਤਰ ਦੁਖ ਸਹਾਰੇ ਜਾਣ, ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਲੇਖੇ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ, ਸਿੱਖ ਸਿਧਾ ਹੀ ਗੁਰੂ ਦੀ ਦਰਗਾਹ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਇਕ ਨਜ਼ਾਰਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਚਾਰੇ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹਨ,ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਛੇ ਭਾਈ ਮਨੀ ਸਿੰਘ ਜੀ ਖੜ੍ਹੇ ਹਨ। ਮਸਨਦ ਦੇ ਪਾਸ ਹੀ ਪੰਜ ਪਿਆਰੇ ਬੈਠੇ ਹਨ, ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹੀਦ ਸਿੰਘ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਐਸੀ ਖਿੱਚ ਵਾਲੀ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਸਿਖ ਦਾ ਦਿਲ ਓਥੇ ਪੁਜਣ ਨੂੰ ਲੋਚਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਹਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਪੁਜ ਸਕਦਾ। ਦੁਨੀਆਂ ਵਿਚ ਰਹਿ ਕੇ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਪੂਰਾ ਨਹੀਂ ਉੱਤਰ ਸਕਦਾ। ਪੂਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਇਥੇ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜੋ ਜ਼ੁਲਮ ਖ਼ਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਹ ਇਸ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਸਿਧਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਚ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦਾ ਮਾਦਾ ਸਭ ਨਾਲੋਂ ਵਧੀਕ ਕਿਉਂ ਹੈ? ਸਿੱਖ ਧਰਮ ਖ਼ਾਤਰ, ਐਡੀ ਛੇਤੀ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨ ਲਈ ਕਿਉਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ? ਕੇਵਲ ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਿ ਐਸਾ ਕਰਨਾ ਸਤਿਗੁਰ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੁੱਜਣ ਦਾ ਸੁਖਾਲਾ ਵਸੀਲਾ ਹੈ।

ਧਰਮ ਖ਼ਾਤਰ ਸੀਸ ਦੇਣ ਦਾ ਜਦ ਸਮਾਂ ਆਵੇ ਤਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਚਾਉ ਚੜ੍ਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਐਸੀ ਸੂਰਤ ਵਿਚ ਉਹ ਹਾਣ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਵਿਚਾਰਦੇ, ਕੁਝ ਅੱਗਾ ਪਿੱਛਾ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦੇ, ਹਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਦੀ ਇਹੋ ਚਾਹਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਸ ਦਾ

ਸੀਸ ਲਗੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਦਾ ਦਰਬਾਰ ਦਿਸਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਪੁਜਣ ਲਈ ਕਾਹਲਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਿਰ ਵਾਰਦਾ ਹੈ।

ਜਦ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਆਪ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਤੁਰ ਪਏ। ਆਪ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਕੱਲੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਾਂਗੇ,ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨੋਰਥ ਐਸੀਆਂ ਗਿਣਤੀਆਂ ਵਿਚ ਪੈਣ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਖ਼ਾਤਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਆਪ ਤੁਰ ਪਏ ਅਤੇ ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਖ਼ਬਰ ਹੁੰਦੀ ਗਈ ਸਿੰਘ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪ ਨਾਲ ਰਲਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ।

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਤੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਪਠਾਣ ਲਈਂ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੇਵਲ ਤੀਹਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਦੀ ਰਾਖੀ ਲਈ ਬੈਠੇ ਹਨ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਨੇੜੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤਿਉਂ ਤਿਉਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗਿਲਜੇ ਆਉਂਦੇ ਹਨ; ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇਸ ਫੌਜ ਨੂੰ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਾਂਗੇ। ਉਹ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕਿ ਜੇਕਰ ਝਾੜਾਂ ਵਿਚ ਲੁਕ ਜਾਈਏ ਤਾਂ ਜਾਨਾਂ ਬਚ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ,ਪਰ ਉਹਨਾਂ ਦਾ ਭਾਵ ਜਾਨਾਂ ਬਚਾਉਣੀਆਂ ਜਾਂ ਫੌਜ ਰੋਕਣਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਸਮਝਦੇ ਸਨ ਕਿ ਭਾਗਾਂ ਨਾਲ ਇਹ ਸੁਭਾਗ ਸਮਾਂ ਹੱਥ ਆਇਆ ਹੈ,ਅਸਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ

ਪੂਜਣਾ ਹੈ।

ਚੇਤੇ ਰਹੇ ਸਿੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਹੈ। ਧਰਮ ਖ਼ਾਤਰ ਸਿੱਖ ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਾਨ, ਮਾਲ, ਇੱਜ਼ਤ-ਆਬਰੋ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਭ ਕੁਝ ਧਰਮ ਖ਼ਾਤਰ ਵਾਰਨ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਧੰਨ ਭਾਗ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਸਿੱਖ ਬਾਣੀਆਂ ਵਾਲੇ ਲੇਖੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਹਟਵਾਣੀਆਂ ਵਾਲੇ ਵਾਧੇ ਘਾਟੇ ਨਹੀਂ ਸੋਚਦਾ, ਉਹ ਧਰਮ ਖ਼ਾਤਰ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਬਸ !

ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਸਿੱਖੀ ਦਾ ਇਕ ਧਾਰਮਿਕ ਅੰਗ ਹਨ। ਸਿੱਖ ਆਪਣੇ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਹੁੰਦੀ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ। ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਮਾਝੇ ਵਿਚੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੰਡਿਆਲੀ ਦਾ ਮੱਸਾ ਰੰਘੜ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਬੈਠਾ। ਉਹ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਵਿਚ ਬੈਠ ਕੇ ਸ਼ਰਾਬ ਪੀਂਦਾ ਅਤੇ ਕੰਜਰੀਆਂ ਦੇ ਮੁਜਰੇ ਕਰਾਉਂਦਾ। ਸਿੰਘ ਬਿਪਤਾ ਦੇ ਮਾਰੇ ਦੂਰ ਦੂਰ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ ਓਥੇ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਜੀ ਦੀ ਐਸੀ ਬੇਅਦਬੀ ਹੋ ਰਹੀ ਹੈ।

ਇਕ ਸਿੰਘ ਜੈ ਪੁਰ ਪੁਜਾ ਅਤੇ ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਮੀਰਾਂ ਕੋਟੀਏ ਨੂੰ ਇਹ ਦੁਖ ਭਰੀ ਵਾਰਤਾ ਜਾ ਸੁਣਾਈ। ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਸੁਣ ਕੇ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਾਲਜਾ ਛਾਨਣੀ ਛਾਨਣੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਪੁੱਛਿਆ– 'ਕਿ ਓਥੇ ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਆਪਣਾ ਸੀਸ ਵਾਰ ਦੇਂਦਾ ?' ਉਸ ਰਾਹੀ ਨੇ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਆਪ ਵੀ ਤਾਂ ਸਿੰਘ ਹੀ ਹੋ ਜਿਕੁਰ ਆਪ ਜਾਨ ਬਚਾਉਂਦੇ ਫਿਰਦੇ ਹੋ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋਰ ਸਿੰਘ ਵੀ ਲੁਕੇ ਫਿਰਦੇ ਹਨ, ਸੀਸ ਵਾਰੇ ਤਾਂ ਕੌਣ ਵਾਰੇ ?

ਭਾਈ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸੇ ਵੇਲੇ ਕਮਰ-ਕਸਾ ਕਰ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਧਾਰ ਲਿਆ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸੀਸ ਵਾਰ ਦੇਣਾ ਹੈ; ਜਾਂ ਮਸੇ ਦਾ ਸਿਰ ਲਾਹ ਦੇਣਾ ਹੈ। ਆਪ ਦੇ ਨਾਲ ਭਾਈ ਸੁਖਾ ਸਿੰਘ ਮਾੜੀ ਕੰਬੋ ਵਾਲਾ ਭੀ ਰਲ ਪਿਆ, ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਸੂਰਮਿਆਂ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਆ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਵਿਚੋਂ ਮਸੇ ਰੰਘੜ ਦਾ ਸਿਰ ਵੱਢ ਲਿਆ।

ਮੀਰ-ਮਨੂੰ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਉਤੇ ਕਹਿਰ ਦੀ ਹਵਾ ਝੁੱਲ ਰਹੀ ਸੀ; ਜਦ ਨਾਸਰ ਅਲੀ ਤੇ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਹੋਰ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਰਲ ਕੇ ਕਰਤਾਰ ਪੁਰ ਦੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਜਾ ਕੀਤੀ: ਅਤੇ ਥੰਮ੍ਹ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਸਾੜ ਕੇ ਉਥੇ ਗਊਆਂ ਦਾ ਖੂਨ ਡੋਲ੍ਹਿਆ। ਸਿੰਘ ਲਾਚਾਰ ਸਨ, ਤੇ ਖਿੰਡੇ-ਪੁੰਡੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਕਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ ਸਨ। ਓਦੋਂ ਹੀ ਮੀਰ-ਮਨੂੰ ਮਰ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਫੇਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਏਧਰ ਆ ਗਿਆ। ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਗੁੱਸਾ ਜਲੰਧਰ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਉਤੇ ਸੀ, ਪਰ ਜਲੰਧਰ ਨੂੰ ਸੋਧਣਾ ਕੋਈ ਸੁਖਾਲਾ ਜਿਹਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਕਿਉਂ ? ਜੋ ਇਥੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਦੁੱਰਾਨੀ ਫ਼ੌਜ ਸੀ।

ਸੋਢੀ ਵਡਭਾਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾ-ਸ਼ੇਰੀ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਭੀ ਏਹਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਗਿਆ। ਗਿਲਜਿਆਂ ਨਾਲ ਟାਕਰਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਜਿੱਤ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਹੋਈ;ਹੁਣ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਵਾਲਾ ਕੌਣ ਸੀ, ਸਿਧੇ ਜਲੰਧਰ ਅਪੜੇ ਅਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਦੀ ਉਹ ਬਾਬ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮੁੜ ਉਹਨਾਂ ਨੂੰ ਤਾਬ ਨਾ ਆਈ।

ਇਸ ਸਮੇਂ (ਸੰਮਤ ੧੮੧੪) ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਅਹਿਮਦ

ਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਤੈਮੂਰ ਸ਼ਾਹ ਸੀ। ਇਹ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸੋਂ ਇਸ਼ ਭਾਂਜ ਦਾ ਬਦਲਾ ਤਾਂ ਨਾ ਲੈ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਆਪਣਾ ਗੁਸਾ ਮੱਠਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਜੀ ਦੇ ਤਲਾਉ ਨੂੰ ਮਿੱਟੀ ਨਾਲ ਭਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਕੀਤੀ। ਜਦ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਦਮਦਮੇ ਸਾਹਿਬ ਪੁਜੀ ਤਾਂ ਸ਼ਹੀਦ ਬਾਬਾ ਦੀਪ ਸਿੰਘ ਜੀ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਕਮਰ-ਕਸਾ ਕਰਕੇ ਤੁਰ ਪਏ। ਰਾਹ ਵਿਚ ਖਾਲਸੇ ਆਪ ਨਾਲ ਰਲਦੇ ਤਾਂ ਗਏ, ਪਰ ਆਪ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੇ ਚਾਉ ਵਿਚ ਐਸੇ ਤਿੱਖੇ ਆ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਆਪ ਨਾਲ ਪੰਜ ਸੋ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸਿੰਘ ਨਾ ਰਲ ਸਕੇ। ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਵਿਚ ਗਿਲਜਿਆਂ ਦੀ ਬਹੁਤ ਫੌਜ ਪਈ ਸੀ,ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਟਾਕਰਾ ਹੋਇਆ ਸਾਰੇ ਸਿੰਘ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਦਸ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਐਤਨੀ ਕੁ ਅਣਖ ਹੈ।

ਜਦ ਇਸ ਸਾਕੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਝਾੜ ਝਾੜ ਵਿਚੋਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨਿਕਲ ਆਇਆ। ਪਠਾਣਾਂ ਲਈ ਹੁਣ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਉਰੇ ਕੋਈ ਪਨਾਹ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਿੰਘ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ, ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦਾ ਸਾਕਾ ਉਹਨਾਂ ਦੀਆਂ ਅੱਖਾਂ ਸਾਹਮਣੇ ਸੀ, ਮਰਨ ਮਾਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਸਨ। ਅੰਤ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ, ਬਥੇਰਾ ਲੜੇ, ਪਰ ਭਾਂਜ ਖਾਦੀ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਮਤ ੧੮੧੪ ਬਿ: ਦੀ ਹੈ।

ਜੇਕਰ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਨਾ ਹੋਈ ਹੁੰਦੀ ਤਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਐਤਨਾ ਜੋਸ਼ ਕਦੇ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਸੀ। ਹੁਣ ਸਿੰਘ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਚਾਰ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਜਦ

ਵੱਡੇ ਘੱਲੂ-ਘਾਰੇ ਤੋਂ ਮੁੜਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਅਹਿਮਦਸ਼ਾਹ ਅਬਦਾਲੀ ਨੇ ਬਾਰੂਦ ਨਾਲ ਸ੍ਰੀ ਹਰਿਮੰਦਰ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਫੇਰ ਬੇਅਦਬੀ ਕੀਤੀ, ਤਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਜ਼ੋਸ਼ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕਸੂਰ ਸਰਹਿੰਦ ਜਹੇ ਤੁਰਕਾਨੀ ਅੱਡਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਹੀ ਲੈ ਲਿਆ। ਖ਼ਾਲਸਈ ਖ਼ੂਨ ਨੂੰ ਕੋਈ ਗੱਲ ਐਡੀ ਛੇਤੀ ਜੋਸ਼ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਲਿਆਉਂਦੀ ਜਿੱਡੀ ਛੇਤੀ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਬੇਅਦਬੀ ਦੀ ਖ਼ਬਰ, ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰਨ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਐਤਨਾ ਕਾਹਲਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਜਿਤਨਾ ਕਿ ਗੁਰਦੁਆਰਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ।

ਮਿਲਵਰਤਨ ਤੇ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ

ਸਿੱਖ ਦਾ ਜੀਵਨ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਧਾਰਮਿਕ ਜੀਵਨ ਹੈ, ਹੋਰ ਸਭ ਕੁਝ ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੇ ਹੈ। ਜਦ ਧਰਮ ਦੀ ਆਣ ਆਵੇਗੀ, ਤਾਂ ਨਰਮ ਤੋਂ ਨਰਮ ਸਿੱਖ ਵੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਮਿਲਵਰਤਨ ਜਾਂ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨ ਇਹ ਦੁਨੀਆਂ-ਦਾਰੀ ਦਾ ਭੇਦ ਹਨ। ਜਿਥੇ ਦੁਨੀਆਂ-ਦਾਰੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਉਥੇ ਇਕ ਸਿੱਖ ਮਿਲਵਰਤਨੀਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨੀਆ। ਪਰ ਜਿਥੇ ਧਰਮ ਦੀ ਆਣ ਹੈ, ਉਥੇ ਮਿਲਵਰਤਨੀਆ ਕੀ ਤੇ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨੀਆ ਕੀ, ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਲਈ ਇਕੋ ਜੇਹੇ ਕਾਹਲੇ ਹਨ।

ਪੱਟੀ ਨੂੰ ਅੱਜ ਤੀਕ ਨੌ-ਲੱਖੀ ਪੱਟੀ ਆਖਦੇ ਹਨ। ਇਥੇ ਨੌਂ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਸਾਲ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਉਗਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਤਿੰਨ ਚੌਧਰੀਆਂ ਦੇ ਅਜਾਰੇ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਨੁਸ਼ਹਿਰਾ ਪਨੂੰਆਂ ਦਾ, ਨੁਸ਼ਹਿਰਾ ਢਾਲਾ, ਅਤੇ ਚੁਭਾਲ। ਚੁਭਾਲ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਲੰਗਾਹ ਸੀ, ਜੋ ਪੰਚਮ ਪਾਤਸ਼ਾਹ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਿੱਖ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਐਸੀ ਸਿੱਖੀ ਪਾਲੀ ਕਿ ਭਾਈ ਗੁਰਦਾਸ ਜੀ ਨੇ ਭੀ ਸਾਖ ਭਰੀ :–

'ਪਟੀ ਅੰਦਰ ਚੋਧਰੀ ਢਿਲੋਂ ਲਾਲ ਲੰਗਾਹ ਸੁਹੰਦਾ।'

ਇਹ ਘਰਾਣਾ ਐਸਾ ਮਿਲਵਰਤਨੀਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਸਮੇਂ ਢਿੱਲੋਂ ਅਤੇ ਚੁਗੱਤੇ ਦੇ ਇਕ ਅਰਥ ਲਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਨਾਮ ਅਤੇ ਪਹਿਰਾਵੇ ਵਿਚ ਭੀ ਇਹ ਚੁਗੱਤੇ ਬਣ ਗਏ ਸਨ। ਅੱਬੁਲ ਖੈਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਲੰਗਾਹ ਸੀ ਅਤੇ ਲੰਗਾਹ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਕੰਦਰ ਤੇ ਇਕ ਲੜਕੀ ਉਮਰੀ ਸੀ, ਅਤੇ ਸਕੰਦਰ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮੁਬਾਰਕ। ਇਹ ਸਭ ਮੁਸਲਮਾਨੀ ਨਾਮ ਹਨ। ਲੰਗਾਹ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਦਾ ਅਜਾਰੇਦਾਰ ਸੀ, ਅਤੇ ੮੪ ਪਿੰਡ ਆਪਣੀ ਮਲਕੀਅਤ ਦੇ ਰਖਦਾ ਸੀ। ਚੁਭਾਲ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਉਦਾਲੇ ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਉਤੇ ਇਸ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸੀ।

ਸੰਮਤ ੧੬੮੪ ਵਿਚ ਕਸ਼ਮੀਰੋਂ ਆਉਂਦਾ ਜਹਾਂਗੀਰ ਮਰ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਗਾਜ-ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਤਾਂ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਚਲੀ ਗਈ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਸਮੇਂ ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਦੀ ਚੜ੍ਹ ਮਚੀ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਅਜੇ ਤੀਕ ਸ਼ਾਹਜਹਾਂ ਦੱਖਨ ਵਲੋਂ ਆ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਨਹੀਂ ਬਣਿਆ ਸੀ। ਸਥਾਨਕ ਹਾਕਮਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਜੀ ਨਾਲ ਵੈਰ ਸੀ, ਸੋ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਐਵੇਂ

ਹੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਉਤੇ ਫ਼ੌਜ ਝੋਕ ਦਿੱਤੀ। ਗੁਰੂ ਹਰਿਗੋਬਿੰਦ ਸਾਹਿਬ ਲੜੇ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਤੁਰਕਾਨੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਭਜਾਇਆ।

ਇਸ ਸਮੇਂ ਬੀਬੀ ਵੀਰੋ ਜੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਸੀ। ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲੜ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਓਪਰੋਂ ਜੰਞ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲ ਤੇ ਬੀਬੀ ਜੀ ਚੁਭਾਲ ਘਲਵਾ ਦਿਤੇ ਤੇ ਜੰਞ ਨੂੰ ਅਖਵਾ ਘਲਿਆ ਕਿ ਚੁਭਾਲ ਨੂੰ ਜਾਵੇ। ਸੂਰਜ ਡੁਬਦਿਆਂ ਜੰਗ ਤੋਂ ਵੇਹਲੇ ਹੋ ਕੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਭੀ ਚੁਭਾਲ ਆ ਗਏ। ਤੜਕੇ ੨੬ ਜੇਠ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਕਾਰਜ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਓਸੇ ਵੇਲੇ ਸਤਿਗੁਰ ਜੀ ਮਾਲਵੇ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਦੇ ਆ ਜਾਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ।

ਸ਼ਾਹੀ ਨਜ਼ਰਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਬਾਗ਼ੀ ਸਨ ਅਤੇ ਆਪ ਦੀ ਮਦਦ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਚੌਧਰੀ ਲੰਗਾਹ ਭੀ ਬਾਗ਼ੀ ਸੀ। ਚੌਧਰੀ ਲੰਗਾਹ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸੌ ਵਾਰ ਸੋਚ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਕੀ ਨਿਕਲੇਗਾ। ਉਹ ਵੇਖਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਪਾਸੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਹਨ, ਇਕ ਪਾਸੇ ਵਲ ਮੇਰੀ ਪੀੜ੍ਹੀਓ ਪੀੜ੍ਹੀ ਦੀ ਲੱਖਾਂ ਰੁਪਏ ਦੀ ਜਾਇਦਾਦ, ਕਿਲ੍ਹੇ, ਮਹਿਲ-ਮਾੜੀਆਂ, ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਸਾਲ ਦਾ ਅਜਾਰਾ, ਮਾਝੇ ਦੀ ਤਿਹਾਈ, ਚੌਧਰ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੇ ਦਰਬਾਰੇ ਇੱਜ਼ਤ, ਜੋ ਸਭੋ ਕੁਝ ਖੁਸ ਜਾਊ, ਅਤੇ ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾ ਬਾਲ-ਬੱਚਾ ਕੋਹਲੂ ਪੀੜੇ ਜਾਵਾਂਗੇ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਚੌਧਰੀ ਲੰਗਾਹ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਹੋਊ, ਅਤੇ ਉਹ ਸਮਝਦਾ ਹੋਊ ਕਿ ਮਗਰੇ ਮਗਰ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਆਵੇਗੀ, ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਫੜ ਲੈ ਜਾਵੇਗੀ।

ਚੌਧਰੀ ਲੰਗਾਹ ਮਿਲਵਰਤਨੀਆ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ

ਦੁਨੀਆਂ ਦਾ ਐਸ਼੍ਵਰਜ ਸੀ, ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ। ਉਸ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸਭ ਕੁਝ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ, ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿਚ ਉਤਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਬੀਬੀ ਵੀਰੋ ਜੀ ਦਾ ਅਨੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਤੁਰਕਾਨੀ ਸੈਨਾ ਦਾ ਇਕ ਦਸਤਾ ਨੂਰਦੀ ਵਲੋਂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਦੂਜਾ ਸਰਾਏ ਅਮਾਨਤ ਖਾਂ ਵਲੋਂ। ਚੌਧਰੀ ਲੰਗਾਹ ਨੇ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਰੋ ਵਾਰੀ ਭਾਂਜ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿਚ ਤਕੜਾ ਹੋ ਬੈਠਾ।

ਪਰ ਸੁਖ ਰਹੀ ਕਿ ਚੁਭਾਲ ਉਦਾਲੇ ਜੰਗਲ ਹੀ ਜੰਗਲ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸ ਤੱਪੇ ਵਿਚ ਲੰਘਦੀ ਸ਼ਾਹੀ ਸੜਕ ਦੀ ਰਾਖੀ ਚੌਧਰੀ ਲੰਗਾਹ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹਾਕਮਾਂ ਨੇ ਚੌਧਰੀ ਲੰਗਾਹ ਦੀ ਹਰ ਇਕ ਗੱਲ ਨੂੰ ਅਣਡਿੱਠ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਕੁਝ ਭੀ ਪੁਛ-ਗਿੱਛ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਚੌਧਰੀ ਲੰਗਾਹ ਨੇ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜੇਕਰ ਧਰਮ ਦੀ ਆਣ ਆ ਬਣੇ, ਤਾਂ ਮੇਰੇ ਵਰਗਾ ਮਿਲਵਰਤਨੀਆ ਵੀ ਧਰਮ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸਭ ਕੁਝ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਦਾ ਸਮਾਂ ਸੀ ਅਤੇ ਚੁਭਾਲ ਦਾ ਚੌਧਰੀ ਸਕੰਦਰ ਸੀ, ਜਦ ਦਾਰਾ ਸ਼ਕੋਹ ਭਾਂਜ ਖਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਆਇਆ। ਦਾਰਾ ਸ਼ਕੋਹ ਨੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪਣੇ ੨੨ ਸੌ ਸਵਾਰ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਪਾਸ ਲਾਹੌਰ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਸਿੱਖ ਚੌਧਰੀ ਸਕੰਦਰ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਬਿਆਸਾ ਘਾਟ ਤੀਕ ਉਹ ਪਰਬੰਧ ਰਖੇ। ਚੌਧਰੀ ਸਕੰਦਰ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਗੋਇੰਦਵਾਲ ਦੇ ਪੱਤਣ ਪਾਸ ਜਾ ਬੈਠਾ ਅਤੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬੀ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਉਡੀਕ ਹੋਣ ਲਗੀ।

ਦਾਰਾ ਸ਼ਕੋਹ ਕੋਈ ਸੂਰਮਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਦ ਉਸ ਨੇ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਦਾ ਸਤਲੁਜ ਲਾਗੇ ਆਉਣਾ ਸੁਣਿਆ ਤਾਂ ਘਾਬਰ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਹਮੈਤੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਹੀ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਨੱਸ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਲਈ ਕੀਰਤਪੁਰ ਨੂੰ ਮੁੜਨਾ ਤਾਂ ਔਖਾ ਸੀ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਸਾਰੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬੀ ਫੌਜਾਂ ਪਈਆਂ ਸਨ, ਸੋ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਪਹਾੜ ਦੀ ਕੰਢੀ ਵਲ ਚਲੇ ਗਏ ਅਤੇ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਗਲੋਹਟੀ ਪਿੰਡ ਟਿਕੇ ਰਹੇ।

ਚੌਧਰੀ ਸਕੰਦਰ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਨਾਲੋਂ ਭੀ ਪਰਤਾਪਵਾਨ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ੧੨ ਪਿੰਡ ਹੋਰ ਖ਼ਰੀਦ ਕੇ ਆਪਣੀ ਮਾਲਕੀ ੧੦੫ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਕਰ ਲਈ ਸੀ। ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਦਾ ਅਜਾਰਾ ਅਤੇ ਚੌਧਰਤ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀ। ਸੁ ਪੁੱਠੀ ਸਿਧੀ ਕਲਮ ਵਗਿਆਂ ਇਸ ਦਾ ਕੁਝ ਘੱਟ ਨੁਕਸਾਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਨੇ ਸਭ ਕੁਝ ਵਾਰਨਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਜੀ ਦਾ ਸਾਥ ਨਾ ਛਡਿਆ। ਸਾਰਾ ਜਹਾਨ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਨੇ ਦਾਰਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੱਡਣਾ, ਪਰ ਇਕ ਸਿੱਖ ਲਈ ਐਸੇ ਲੇਖਿਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ।

ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਰਵਾਂ ਰਵੀ ਬਿਆਸਾ ਲੰਘ ਆਇਆ, ਅਤੇ ਚੁਭਾਲ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਡੇਰੇ ਆਣ ਲਗੇ। ਚੁਭਾਲ ਉਜਾੜ ਪਿਆ ਸੀ। ਔਰੰਗ-ਜ਼ੇਬੀ ਕਹਿਰ ਤੋਂ ਡਰਦਾ ਕੋਈ ਬੰਦਾ ਚੁਭਾਲ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਗਿਆ ਸੀ ਸੁਖ ਇਹ ਹੋਈ ਕਿ ਔਰੰਗਜ਼ੇਬ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਚਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਆਉਂਦੇ ਕੁਝ ਸਾਲਾਂ ਤੀਕ ਉਹ ਰਾਜ ਦੇ ਝਮੇਲਿਆਂ ਵਿਚ ਐਸਾ ਰੁਝਾ ਰਿਹਾ ਕਿ ਚੁਭਾਲੀਆਂ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਝ ਭੀ ਖਿਆਲ ਨਾ ਰਿਹਾ, ਪਰ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਹਰਿਰਾਇ ਜੀ ਪਾਸੋਂ ਉਸ ਨੇ

ਸਫਾਈ ਜ਼ਰੂਰ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਰਾਮਰਾਇ ਜੀ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਗਏ।

ਚੁਭਾਲੀਏ ਚੌਧਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਖੀਰ ਤੀਕ ਮਿਲ-ਵਰਤਨੀਏ ਰਹੇ। ਪਰ ਜਦ ਕੌਮੀ ਮੁਸੀਬਤ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਕੂਮਤ ਨਾਲੋਂ ਕੌਮ ਦੀ ਵਧੀਕ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਸਰਵੰਸ ਵਾਰਨ ਤੀਕ ਗਏ। ਸ੍ਰੀ ਦਸਮੇਸ਼ ਜੀ ਅਨੰਦ-ਪੁਰ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਨੂੰ ਆਏ, ਅਤੇ ਖਬਰਾਂ ਉਡੀਆਂ ਕਿ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਆਪ ਦੇ ਮਗਰ ਆ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਨੇ ਪੱਲੂ ਫੇਰਿਆ ਅਤੇ ਚਾਲੀ ਮੁਕਤਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਆਪ ਨੇ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦਾ ਜੰਗ ਕੀਤਾ। ਸਾਰਾ ਜਹਾਨ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਦਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਲੂ ਫੇਰਨਾ ਚੁਭਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ, ਪਰ ਚੁਭਾਲੀਏ ਧਰਮ ਦੇ ਕੰਮ ਵਿਚ ਤਬਾਹ ਹੋਣਾ ਚੰਗਾ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਕਤੇ ਦਿੱਤੇ, ਮਾਈ ਭਾਗੋ ਦਿੱਤੀ, ਅਤੇ ਖਿਦਰਾਣੇ ਦੀ ਲੜਾਈ ਮਗਰੋਂ ਟੁੱਟੀ ਗੰਢਵਾਈ। ਕੀ ਜੇ ਇਸ ਖਾਤਰ ਚੁਭਾਲੀਏ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਔਗੁਣ ਸੀ? ਚੌਧਰੀ ਬਿਹਾਰੀ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਜਿਥੇ ਧਰਮ ਦਾ ਮਾਮਲਾ ਹੋਵੇ ਉਥੇ ਸਿੱਖ ਲਈ ਚੁਪ ਰਹਿਣਾ ਔਖੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਪੱਕਾ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨੀਆ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਛੇਕ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਉਹ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨਾਲੋਂ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਪਾਸ ਜਾ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਕੁ ਸੌ ਸਿੰਘ ਸਨ। ਮੀਰ ਮਨੂੰ ਨਵਾਂ ਨਵਾਂ ਆਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਰਾਮ ਰੌਣੀ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਘੇਰਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਈ ਮਹੀਨੇ ਲੜਾਈ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਖਾਣਾ ਦਾਣਾ

ਮੁਕ ਗਿਆ। ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੇ ਤਾਬਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਆ ਵੀ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਪੱਕਾ ਮਿਲਵਰਤਨੀਆ ਸੀ। ਉਹ ਹਕੂਮਤ ਵਲੋਂ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਜਦ ਗੜ੍ਹੀ ਅੰਦਰਲੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਰਸਦ ਪਾਣੀ ਦੀ ਥੁੜ੍ਹ ਦੇ ਕਾਰਨ ਤੰਗ ਆ ਗਏ, ਤਾਂ ਸਭ ਨੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਗੁਰਮਤਾ ਸੋਧਿਆ। ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿਚ ਪੰਥ ਤੇ ਧਰਮ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਜਾਣਾ ਖ਼ਾਲਸੇ ਲਈ ਵੱਡੇ ਭਾਗਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਸੀ। ਜਦ ਇਹ ਖਬਰ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਪੰਘਰ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸੋਚਿਆ, ਪੰਥ ਸ਼ਹੀਦ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੈਂ ਛੁਟੜ ਬੈਠਾ ਇਸ ਸਮੇਂ ਨੂੰ ਅਜਾਈਂ ਗਵਾਉਣ ਲੱਗਾ ਹਾਂ। ਉਸ ਨੇ ਤੀਰ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਚਿਠੀ ਗੜ੍ਹੀ ਅੰਦਰ ਘਲੀ ਕਿ ਪੰਥ ਮੈਨੂੰ ਬਖਸ਼ ਦੇਵੇ, ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਸਮੇਂ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਵੇ।

ਸਿੰਘ ਇਕੱਲ-ਖੋਰੇ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਕਿ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਗੁਰੂ ਕੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿਛੇ ਛੱਡ ਜਾਂਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤਾ, ਅਤੇ ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਲੈ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਆ ਮਿਲਿਆ। ਸੰਜੋਗ ਐਸਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਓਦੋਂ ਹੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਦੇ ਅਟਕੋਂ ਉੱਤਰ ਪੈਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਆ ਗਈਆਂ, ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਸਾਰੀ ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਚਲੀ ਗਈ।

ਜੱਸਾ ਸਿੰਘ ਕਈ ਮਹੀਨਿਆਂ ਤੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਲੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਗੁਸੇ ਵੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹਨਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਛੇਕ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦ ਧਰਮ ਤੇ ਕੌਮ ਦੀ ਆਨ ਦਾ ਸਮਾਂ

ਆਇਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਵੈਰ ਨੂੰ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤਾ, ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਕੇ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਕਰਤਵ ਦਾ ਮੋਟਾ ਤੇ ਅਸਲੀ ਨਮੂਨਾ ਹੈ।

"ਜਦ ਜਦ ਵੀ ਧਰਮ ਤੇ ਕੌਮ ਦੀ ਆਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਵੇਗਾ ਜੋ ਵੀ ਗੁਰੂ ਕਾ ਸਿੱਖ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੈਰ ਵਿਰੋਧ ਮਿਟਾ ਕੇ ਤੇ ਮਾਫ਼ੀ ਮੰਗ ਕੇ ਪੰਥ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਜਾਵੇਗਾ ਅਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕੁਰਬਾਨੀ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਕੌਮੀ ਆਣ ਸਮੇਂ ਮਿਲਵਰਤਨੀਏ ਤੇ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨੀਏ ਇਕ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਅਤੇ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਪਿਛੇ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ।"

ਜੰਬਰਾਂ ਵਿਚ ਤੀਜੀ ਪਾਤਸ਼ਾਹੀ ਜੀ ਦੇ ਸਮੇਂ ਤੋਂ ਸਿੱਖੀ ਦੀ ਜਾਗ ਲਗੀ ਸੀ। ਉਸੇ ਘਰਾਣੇ ਦਾ ਚਮਕਦਾ ਹੀਰਾ, ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਸੀ। ਇਹ ਅਰੰਭ ਤੋਂ ਹੀ ਮਿਲਵਰਤਨੀਆ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਜਾਰੇਦਾਰ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬਾ ਮੁਹੰਮਦ ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਂ ਸੀ। ਜਦ ਬੰਦਾ ਦੱਖਣ ਵਲੋਂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਰਮ-ਰੌਲਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਅਸਲਮ ਖ਼ਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਦੋਸਤੀ ਪਾਉਣੀ ਚਾਹੀ ਤਾਂ ਜੁ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਇਹ ਸ਼ੋਰ-ਸ਼ਰਾਬਾ ਬੰਦ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਕੰਮ ਉਸ ਨੇ ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ। ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਨਵਾਬੀ ਦਾ ਖਤਾਬ, ਕੁਝ ਕੁ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਦਿਤੀ ਅਤੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਸੁਲਾਹ ਸਫਾਈ ਕਰਵਾ ਦਿਤੀ।

ਇਸ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਦਲੇਰ ਜੰਗ ਤੇ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦੁਰ ਦੇ ਸਮੇਂ ਜਦ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕਤਲਾਮ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ਤਾਂ ਇਹ ਬਰਾਬਰ ਮਿਲ-ਵਰਤਨੀਏ ਰਹੇ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਅਜਾਰੇ ਲੈਂਦੇ ਰਹੇ। ਖ਼ਾਨ

ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਅੰਤਲੇ ਸਮੇਂ, ਜਦ ਭਾਈ ਤਾਰੂ ਸਿੰਘ ਦੀ ਖੋਪਰੀ ਉਤਾਰੀ ਗਈ ਤੇ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਦਾ ਪਿਸ਼ਾਬ ਬੰਦ ਹੋ ਗਿਆ, ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹੀ ਸੂਬੇ ਵਲੋਂ ਪੰਥ ਪਾਸ ਗਏ ਅਤੇ ਜੁਤੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਮਾਫੀ ਦਾ ਪਰਵਾਨਾ ਲਿਆਏ ।

ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਤੋਂ ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਂ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਇਆ ਅਤੇ ਲਖਪਤ ਦੇ ਖਿਆਲ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿੱਖ ਦੇ ਅਰਥ ਬਾਗੀ ਬਣ ਗਏ, ਤਾਂ ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਤੇ ਆਪ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੀ ਫੜ ਲਏ ਗਏ,ਐਵੇਂ ਇਕ ਝੂਠਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਜ਼ਰਤ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਵਿਚ ਬੁਰੇ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹੀ ਦਿਨੀਂ ਇਹ ਆਮ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਫੜਨਾ ਹੁੰਦਾ ਐਸਾ ਹੀ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਫੜ ਲੈਂਦੇ ।

ਭਾਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਿਲਵਰਤਨੀਏ ਸਨ ਪਰ ਕੱਚੇ ਨਹੀਂ ਸਨ । ਆਪ ਦਾ ਉਸ ਸਮੇਂ ਇਹ ਆਖ ਦੇਣਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਹਾਂ । ਇਤਨੇ ਨਾਲ ਹੀ ਛੁਟਕਾਰਾ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ । ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਕਰਦੇ ਆਪ ਬੁੱਢੇ ਹੋ ਚੱਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਆਪ ਦੇ ਕਈ ਮਿੱਤਰ ਸਨ ਜੋ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪ ਦੇ ਰਤਾ ਕੁ ਜੀਭ ਹਿਲਾਣ ਨਾਲ ਬਚਾ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਐਸਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਸਿੰਘਾਂ ਵਾਂਙ ਸੀਸ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ।

ਮਾਰ ਬੁਰੀ ਬਲਾ ਹੈ । ਸ਼ਾਹਬਾਜ਼ ਸਿੰਘ ਅਜੇ ਉਮਰ ਦਾ ਕਚਾ ਸੀ । ਉਸ ਨੂੰ ਅੱਡ ਕਰਕੇ ਐਸਾ ਮਾਰਿਆ ਅਤੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿਤੇ ਕਿ ਵਿਚਾਰਾ ਬਾਲਕ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਓਹ ਸਿੱਖੀ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ । ਜਦ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ

ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜਾ ਰੰਜ ਹੋਇਆ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਪਿਤਾ ਪੁੱਤਰ ਆਹਮੋ-ਸਾਹਮਣੇ ਹੋ ਗਏ। ਪਿਤਾ ਨੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ ਤਾੜਿਆ ਕਿ ਸਿੰਘ ਹੋ ਕੇ ਇਸ ਜਾਨ ਖਾਤਰ ਇਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈਂ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਹਾਂ ? ਬਾਲਕ ਦਾ ਖ਼ਾਲਸਈ ਕਰਤੱਵ ਫੇਰ ਜਾਗ ਪਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਸਿੰਘ ਹੋਣ ਦਾ ਦ੍ਹਾਵਾ ਕੀਤਾ, ਚਰਖੜੀ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

ਹੇਠਾਂ ਧਰਤੀ ਉਤੇ ਅੰਬਰ।
ਵਿਚ ਫਿਰੇ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਜ਼ਬਰ।

ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੂੰ ਵੀ ਪੂਰੇ ਪੂਰੇ ਤਸੀਹੇ ਦਿਤੇ ਗਏ ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਸਿੰਘ ਹੋਣੋਂ ਨਾਂਹ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਚਰਖੜੀ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾਏ ਗਏ ਅਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀਤੇ ਗਏ।

ਜੇਕਰ ਭਾਂਈ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੇਵਲ ਇਤਨਾ ਕਹਿ ਦੇਂਦੇ ਕਿ ਮੈਂ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਹਾਂ, ਉਹ ਤੇ ਆਪ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਨਿਰਸੰਦੇਹ ਬੱਚ ਜਾਂਦੇ, ਪਰ ਆਪ ਨੇ ਐਸਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਦੇ ਦਿਤੇ।

ਚੇਤੇ ਰਹੇ ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਮਿਲਵਰਤਨੀਆ ਹੋਵੇ, ਭਾਵੇਂ ਨਾ-ਮਿਲਵਰਤਨੀਆ, ਇਹ ਭੇਦ ਕੇਵਲ ਇਕ ਖਾਸ ਹੱਦ ਤੀਕ ਹੈ। ਜਦ ਧਾਰਮਿਕ ਤੇ ਕੌਮੀ ਆਣ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਧਿਰਾਂ ਇਕ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਘੱਟ ਨਹੀਂ।

ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕਤਾਲਮ ਹੁੰਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਸੁਬੇਗ ਸਿੰਘ ਜੀ

ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਕਾਰਿੰਦੇ ਸਨ । ਕਿਸੇ ਜਥੇ ਨੇ ਆਪ ਨੂੰ ਛੇਕਿਆ ਨਹੀਂ ਸੀ । ਆਪ ਦੀ ਭੈਣ ਜੀ ਦਾ ਅਨੰਦ ਗਰਮੂਲੇ ਦੇ ਇਕ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਜੋ ਸੇਵਾ ਪੰਥ ਦੀਂ ਆਪ ਤੋਂ ਬਣਦੀ ਸੀ ਆਪ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਸਨ । ਜਦ ਆਪ ਸਿੰਘਾਂ ਪਾਸ ਆਏ, ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਆਪ ਦਾ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ, ਅਤੇ ਨਿਯਮ ਅਨੁਸਾਰ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਇਕ ਘੜੀ ਖੜਾ ਕਰ ਕੇ ਤੇ ਤਨਖਾਹ ਲਾ ਕੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਕਰ ਲਿਆ । ਇਹ ਗਲ ਆਪ ਲਈ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਗੋਂ ਜੋ ਵੀ ਭੁਜੰਗੀ ਜਥੇ ਤੋਂ ਆਗਿਆ ਲੈ ਕੇ ਘਰ ਜਾਂਦਾ ਤੇ ਫਿਰ ਜਥੇ ਵਿਚ ਵਾਪਸ ਆਉਂਦਾ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕ ਘੜੀ ਖੜਾ ਰਖ ਕੇ ਤੇ ਤਨਖਾਹ ਲਾ ਕੇ ਦੀਵਾਨ ਵਿਚ ਬੈਠਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਸੀ ।

ਸੰਮਤੀ ਭੇਦ

ਸੰਮਤੀ ਭੇਦ ਜੀਊਂਦਿਆਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ, ਵਿਚਾਰਵਾਨਾਂ ਦੀ ਨਿਸ਼ਾਨੀ ਹੈ। ਭੇਡਾਂ ਇਕ ਦੇ ਮਗਰ ਲਗ ਤੁਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਤੇ ਉਸੇ ਦੇ ਮਗਰ ਤੁਰੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ,ਭਾਵੇਂ ਖੂਹ ਖਾਤੇ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾ ਪੈਣ। ਪਿਛੇ ਕੌਮਾਂ ਇਕ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮਗਰ ਲਗਦੀਆਂ ਸਨ ਇਕ ਆਦਮੀ ਦੇ ਮਗਰ ਲਗਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦਾ ਸੰਮਤੀ ਭੇਦ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਤੇ ਇਕ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਇਕ ਹੀ ਅਰਥ ਹਨ, ਬਹੁ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਅਸੂਲ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਦਾ ਉਨਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਇਕ ਸੰਮਤੀ ਜਾਂ ਸਰਬ ਸੰਮਤੀ ਦੇ ਮੰਨਣ ਵਾਲੇ ਸਦਾ ਨਿੱਘਰ ਜਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੇਤੇ ਰਹੇ, ਕਿ ਬਹੁ ਸੰਮਤੀ ਦਾ ਅਰਥ ਸੰਮਤੀ ਭੇਦ ਹੈ।

ਖ਼ਾਲਸਾ ਇਕ ਜੀਊਂਦੀ ਕੌਮ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਚ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਸੰਮਤੀ ਭੇਦ ਰਿਹਾ, ਅਤੇ ਜਦ ਤੀਕ ਇਹ ਕੌਮ ਜੀਊਂਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਵਿਚ ਸੰਮਤੀ ਭੇਦ ਜ਼ਰੂਰ ਰਹੇਗਾ। ਪਰ ਇਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੰਮਤੀ ਭੇਦ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਅਸੂਲ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਹੋਵੇ, ਜਾਂ ਉਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਵਿਗਾੜ ਦਿਤਾ ਹੋਵੇ ਜਿਸ ਖ਼ਾਤਰ ਸੰਮਤੀ ਭੇਦ ਹੋਇਆ ਸੀ।

ਜਦ ਬੰਦੇ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਨੂੰ ਮਾਰਿਆ, ਤਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਸਰਹਿੰਦ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਦੇਣ ਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਬੰਦੇ ਨੇ ਇਸ

ਗੱਲ ਨੂੰ ਨਾ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਬੰਦਈ ਬੰਦੇ ਦੇ ਮਗਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੀ ਕੁਝ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ, ਕਿਉਂ ਜੁ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕਾਰਨ ਬੰਦਾ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਉਜਾੜਨਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਬੁਰੀ ਲਗੀ, ਪਰ ਉਹ ਕਰ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਸਨ ਸਕਦੇ। ਲਾਚਾਰ ਚੁਪ ਹੋ ਰਹੇ।

ਪੰਜਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜ ਆ ਗਈ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਖੁਸ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਲੋਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਅੰਦਰ ਜਾ ਬੈਠੇ। ਭਾਵੇਂ ਬੰਦੇ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕਹਿਣਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਿਆ ਸੀ ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਕਿ ਵੇਲੇ ਦੇ ਵੇਲੇ ਬੰਦੇ ਨੂੰ ਇਕੱਲਾ ਛੱਡ ਕੇ ਚਲੇ ਗਏ ਹੋਣ। ਸਿੰਘ ਅਖੀਰ ਤੀਕ ਲੜੇ ਅਤੇ ਅਖੀਰ ਤੀਕ ਬੰਦੇ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹੇ।

ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤ੍ਰੇਹਣ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਲਗੀਧਰ ਜੀ ਨੇ ਦੱਖਣੋਂ ਬੰਦੇ ਦੇ ਨਾਲ ਘਲਿਆ ਸੀ। ਜਦ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਬੰਦਾ ਘੇਰਿਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਰਸਦ ਮੁਕਣ ਲਗੀ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਜਾਰੀ ਰਖਣ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬੰਦਾ ਬਹਦਾਰ ਤੇ ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵਿਚ ਸੰਮਤੀ ਭੇਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਗੱਲ ਐਥੋਂ ਤੀਕ ਵਧੀ ਕਿ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਕਿਰਪਾਨਾਂ ਕੱਢ ਲਈਆਂ ਗਈਆਂ। ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੇ ਸਪੁਤ੍ਰ ਬਾਬਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੋਹਾਂ ਦੇ ਵਿਚ ਪੈ ਗਿਆ ਅਤੇ ਵੇਲਾ ਨਜਿੱਠ ਲਿਆ। ਅੰਤ ਇਹ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬਾਬਾ ਜੀ ਤੇ ਬੰਦਾ ਇਕ ਥਾਂ ਇਕੱਠੇ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੇ, ਇਸ ਲਈ ਬਾਬਾ ਜੀ ਗੜ੍ਹੀ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲ ਜਾਣ।

ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਬਾਬਾ ਬਿਨੋਦ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ

ਅਤੇ ਆਪ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਟਪਾ ਕੇ ਗੜ੍ਹੀ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਚਲੇ ਗਏ, ਪਰ ਆਪ ਦੇ ਸਪੁਤ੍ਰ ਬਾਬਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਅਖੀਰ ਸਮੇਂ ਤੀਕ ਬੰਦੇ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ, ਜਦ ਬੰਦਾ ਦਿੱਲੀ ਪੁਜਾ ਤਾਂ ਇਹ ਵੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ। ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸੌ ਸੌ ਸਿੰਘ ਕਤਲ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ ਤੇ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸੀ ਕਿ ਇਕ ਦਿਨ ਬਾਬਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਵਾਰੀ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀ। ਪਰ ਸੰਜੋਗ ਨਾਲ ਮਾਤਾ ਸੁੰਦਰੀ ਜੀ ਨੂੰ ਆਪ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮਾਤਾ ਜੀ ਨੇ ਦਿੱਲੀ ਦੀ ਸੰਗਤ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਸਕੇ, ਤ੍ਰੇਹਣ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਨੂੰ ਬਚਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਸੰਗਤ ਨੇ ਦਰਬਾਨਾਂ ਤੇ ਪਹਿਰੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭਾਰੀ ਰਿਸ਼ਵਤ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬਾਬਾ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਜੀ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਹੋਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਿਠਾ ਕੇ (ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਣਤੀ ਪੂਰੀ ਕਰ ਕੇ) ਬਾਬਾ ਜੀ ਨੂੰ ਬਚਾ ਲਿਆ।

ਸੰਮਤੀ ਭੇਦ ਸਮੇਂ ਖ਼ਾਲਸਈ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਏਹ ਇਕ ਮੋਟਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ। ਜਾਨ ਤੀਕ ਹਾਜ਼ਰ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਸੰਮਤੀ ਭੇਦ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਾਥ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ।

ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ

ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਕਲਪ ਕਰਨਾ ਅਤੇ ਫੇਰ ਸੌ ਔਕੜਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦਿਆਂ ਸੁੰਦਿਆਂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਛੱਡਣਾ, ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਹੈ। ਅਤੇ ਇਹ ਐਸਾ ਗੁਣ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕੋਈ ਕੌਮ ਜੀਊਂਦੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦੀ !

ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਬਹੁਤ ਵਧ ਕੇ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਕੰਮ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਹੱਥ ਪਾ ਬਹਿਣਗੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਹੀ ਛੱਡਣਗੇ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਕਿਹਾ ਸੀ ਅਸੀਂ ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਸਫਾ ਵਲ੍ਹੇਟ ਦੇਣੀ ਹੈ। ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਹੱਥੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਚਾਲੀ ਸਾਲ ਕਸ਼ਟ ਝੱਲੇ, ਪਰ ਅੰਤ ਨੂੰ ਮੁਗ਼ਲਾਂ ਦੀ ਸਫਾ ਵਲ੍ਹੇਟ ਹੀ ਦਿੱਤੀ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਅਸਾਂ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਦੀ ਇੱਟ ਇੱਟ ਕਰ ਦੇਣੀ ਹੈ। ੫੯ ਸਾਲ ਸਿੰਘ ਇਸੇ ਜਤਨ ਵਿਚ ਲੱਗੇ ਰਹੇ, ਪਰ ਅੰਤ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਕੇ ਹੀ ਹਟੇ।

ਸਰ-ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਉਜ਼ਾੜਨਾ ਕੋਈ ਸੌਖੀ ਜਿਹੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਸ਼ਹਿਰ ਅਤੇ ਦਿੱਲੀ ਦੇ ਮਾਤਹਿਤ ਸੀ। ਸਰ-ਹਿੰਦ ਦੀ ਸਿਰ ਪੀੜ ਸੁਣ ਕੇ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਵਹੀਰ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਕੌਣ ਸੂਰਮਾਂ ਸੀ ਜੋ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਵਲ ਗਹਿਰੀ ਅੱਖ ਕਰਕੇ ਵੇਖ ਸਕਦਾ।

ਮੁਗਲਾਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਜੋਬਨ ਉਤੇ ਸੀ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਹ ਧਾਰੀ ਕਿ ਅਸਾਂ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਦੀ ਇੱਟ ਇੱਟ ਅੱਡ ਕਰਨੀ। ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਇਹ ਆਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਇਹ ਬੌਰਿਆਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸਿਰ ਲੁਕਾਉਣ ਨੂੰ ਤਾਂ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ, ਸਰ-ਹਿੰਦ

ਦੇ ਕੋਟ ਲਾਗੇ ਤਾਂ ਇਹ ਫਟਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਦਾ ਕੀ ਵਿਗਾੜ ਸਕਣਾ ਹੈ ਇਹ ਆਪਣੀ ਸੁਖ ਮੰਗਣ।

ਪੰਜ ਸਾਲ ਲੰਘ ਗਏ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਦਬੇ ਰਹੇ। ਬੰਦਾ ਆਇਆ ਅਤੇ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਉਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਗਿਆ, ਪਰ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲਿਆਂ ਪਾਸੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਰੁਪਿਆ ਲੈ ਕੇ ਬੰਦੇ ਨੇ ਸ਼ਹਿਰ ਨੂੰ ਉਜੜਨ ਨਾ ਦਿੱਤਾ। ਦਿਲਾਂ ਦੀਆਂ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਪੰਜਾਂ ਮਹੀਨਿਆਂ ਮਗਰੋਂ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਬੰਦੇ ਪਾਸੋਂ ਖੁਸ ਗਿਆ।

ਹੁਣ ਸਿੰਘਾਂ ਉਤੇ ਮੁਸੀਬਤ ਦੇ ਬੱਦਲ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਤੀਹ ਪੈਂਤੀ ਸਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਉਤੇ ਤਲਵਾਰ ਚਮਕਦੀ ਰਹੀ, ਪਰ ਸਿੰਘ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਵਧਦੇ ਹੀ ਗਏ। ਵਧਦੇ ਗਏ ਅਤੇ ਤਕੜੇ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਜਦ ਇਹਨਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਕੁ ਸ਼ਕਤੀ ਆਈ ਤਾਂ ਇਹਨਾਂ ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੱਥ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਉਤੇ ਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹਿਆ।

ਇਹ ਸੰਮਤ ੧੮੧੧ ਬਿ: ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਗਿਰਦੇ ਮੀਰ-ਮਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਖੇਡ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਦੀ ਕੋਈ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਭੀੜ ਸੀ ਕਿ ਏਕਾ-ਏਕ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਉਤੇ ਜਾ ਪਏ, ਅਤੇ ਅੱਖ ਦੇ ਫੋਰ ਵਿਚ ਕੋਟ ਟੱਪ ਕੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਵੜ ਗਏ। ਸ਼ਾਹੀ ਸੈਨਾ ਦੇ ਸੁਚੇਤ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੁੰਦਿਆਂ ਹੀ ਸ਼ਹਿਰ ਸੋਧ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਡੀਆਂ ਲਾ ਕੇ ਠੀਕਰੀ ਵਾਲੇ ਜਾ ਸਾਹ ਲਿਆ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਉਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਹੱਲਾ ਸੀ।

ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਸੰਮਤ ੧੮੧੪ ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿਚ ਜਦ ਮਰਹੱਟੇ ਪੰਜਾਬ ਵਲ ਆਏ ਤੇ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨਾ

ਚਾਹਿਆ, ਤਾਂ ਅਦੀਨਾ ਬੇਗ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਇਹ ਕੰਮ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਜਿੰਨਾਂ ਨੇ ਪਲੋ-ਪਲੀ ਵਿਚ ਸ਼ਹਿਰ ਲੈ ਲਿਆ, ਅਤੇ ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਧ ਦਿੱਤਾ।

ਹੁਣ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਹੋ ਗਈ, ਪਰ ਝਬਦੇ ਹੀ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਫੇਰ ਆ ਗਿਆ, ਅਤੇ ਮਰਹੱਟਿਆਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਲ ਧੱਕ ਕੇ ਲੈ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁੰਞੀ ਹੀ ਪਈ ਸੀ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਨੇ ਗੁਰਮਤਾ ਸੋਧ ਕੇ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ; ਅਤੇ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੋਧ ਕੇ ਮਾਲਵੇ ਨੂੰ ਚਲੇ ਗਏ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਮਤ ੧੮੧੬ ਬਿ: ਦੀ ਹੈ।

ਹੁਣ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਨਿਤ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਉਦਾਲੇ ਫਿਰਦਾ। ਸਰ-ਹਿੰਦ ਦਾ ਹਾਕਮ ਜੈਨ ਖ਼ਾਂ ਭੀ ਸਿਆਣਾ ਸੀ: ਇਸ ਨੇ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਨੂੰ ਸਦ ਕੇ ਸੰਮਤ ੧੮੧੮ ਵਿਚ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਖ਼ਾਲਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਨੇ ਸਰਹਿੰਦ ਵਲੋਂ ਅੱਖ ਹੀ ਨ ਚੁਕੀ।

ਸੰਮਤ ੧੮੨੦ ਦੇ ਮਾਘ ਦਾ ਮਹੀਨਾ ਸੀ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਫੇਰ ਇਕੱਠ ਕਰ ਕੇ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਦੇ ਉਦਾਲੇ ਜਾ ਹੋਏ, ਅਤੇ ਜੈਨ ਖ਼ਾਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

ਗੁਰੂ-ਮਾਰੀ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਦੇ ਅੰਦਰ ਕਿਸੇ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਡੇਰਾ ਨ ਲਾਇਆ, ਸਾਰੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਬਾਹਰ ਸਨ। ਕੋਟ ਦੇ ਅੱਡ ਅੱਡ ਹਿੱਸੇ ਵੰਡ ਲਏ ਅਤੇ ਹਰ ਇਕ ਮਿਸਲ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਹਿੱਸੇ ਨੂੰ ਢਾਹੁਣ ਲਗੀ। ਸਾਰੇ ਕੋਟ ਦੀ ਇੱਟ ਇੱਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਸਭ ਹਵੇਲੀਆਂ ਢਾਹ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਸਾਰਾ ਸ਼ਹਿਰ ਉਜਾੜ ਦਿਤਾ; ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਵਸੋਂ ਵਾਲੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਬੰਦਾ ਵੀ ਨਾ

ਰਹਿ ਗਿਆ। ਹੁਣ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿਚੋਂ ਖੋਤੇ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਖੋਤਿਆਂ ਦੇ ਹਲ ਆਪ ਚਲਾਏ; ਅਤੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਹਰ ਇਕ ਸਿੰਘ ਸਰਹਿੰਦ ਦੀਆਂ ਪੰਜ ਪੰਜ ਇੱਟਾਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਪਾਇਆ ਕਰੇ।

ਐਸਾ ਸ਼ਹਿਰ ਜੋ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਦਿੱਲੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਸੀ, ਹੁਣ ਖੋਲੇ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਦੋ ਸਾਲ ਮਗਰੋਂ ਜਦ ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਇਸ ਸ਼ਹਿਰ ਵੜਿਆ ਤਾਂ ਹੈਰਾਨ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਇਕ ਵੀ ਬੰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਸੀ। ਅਜੇ ਤੀਕ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਵੈਰਾਨ ਪਈ ਹੈ। ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਨਮੂਨਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਕਿਤਨੀ ਕੁ ਹੈ।

ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਦਾ ਲਾਲਚ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸਰ-ਹਿੰਦ ਮਾਰ ਕੇ ਵੀ ਕਿਸੇ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਨਾ ਕਬੂਲਿਆ। ਕਬੂਲਣਾ ਤਾਂ ਕਿਤੇ ਰਿਹਾ, ਸਰ-ਹਿੰਦ ਅੰਦਰ ਰਾਤ ਕੱਟਨੀ ਭੀ ਪਾਪ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਅੰਤ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਪੰਥ ਨੇ ਗੁਰਮਤਾ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸ਼ਹਿਰ ਭਾਈ ਬੁੱਢਾ ਸਿੰਘ (ਭਾਈ ਭਗਤ ਦੀ ਉਲਾਦ) ਨੂੰ ਅਰਦਾਸਾ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ।

*   *   *

ਲੋਕੀਂ ਆਖਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਵਰਿਆਂ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹਨ। ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਐਸੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਫੜੀ ਕਿ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਸਰ-ਹਿੰਦ ਨੂੰ ਉਜਾੜ ਕੇ ਹੀ ਛੱਡਿਆ।

ਜਿਸ ਕੌਮ ਵਿਚ ਐਸੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਹੋਵੇ ਉਹ ਕੌਮ ਜੋ ਵੀ ਸੰਕਲਪ ਧਾਰੇਗੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਜਰੂਰ ਪੂਰਿਆਂ ਕਰ ਲਏਗੀ। ਐਸੀ ਕੌਮ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਵਿਚ ਸਤਿਗੁਰੂ ਜੀ ਆਪ ਬਰਕਤ ਪਾਇਆ ਕਰਦੇ ਹਨ।

–ਇਤੀ–